

ԱՐԿԻՅԱՆ
ԿՅԱՆԻԸ

89199.092.264

9-39

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ

891.99.092 [Կրօնական] 13 APR 2011
2-39

№ 1 ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 1

ւր

ՌՈՒՐԱՆ ԶԱՐԾԱՆ ..

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Երբեք, վերանայված հրատարակություն

ՀԱՅՊԵՏՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ
1940

12 APR 2013

68.919

Պատկեր
Հ. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ.
Տեխ. խմբագիր
Ս. Ա. Բ. Բ. Բ. Բ.
Սրբագրիչ
Մ. Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.

ՎՋ 2484 Հրատ. 5344

Պատկեր 681 Տիրաժ 4000

Հանձնված է արտադրություն 5 Մ 1940 թ.

Ստորագրված է տպագրությ. 28/Մ 1940 թ.

Հայկական տպարան, Երևան, Լենինի 65

2562
41

Р. ЗАРЬЯН
ЖИЗНЬ АБОВЯНА
Армгиз, Ереван
1940

ՀԱՍՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ նոր գրականության հիմնադիր՝ Խ. Աբովյանի երկերը ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու նպատակով, Հայպետհրատը ձեռնարկել է 1940 և 1941 թ. թ. «Աբովյանի գրադարան» սերիայի հրատարակությանը, որն ընդգրկելու է հետևյալ տասը գիրքը. «Աբովյանի կյանքը», «Բայաքիներ», «Բանաստեղծություններ», «Թուրքի աղչիկը», «Առակներ», «Ընթերցարան», «Հագարփեշեն», հատվածներ «Վերք»-ից, «Քրդեր» և «Անձեռակերտ հուշարձան»:

Ներկա գրքույկը, որով սկսվում է «Աբովյանի գրադարան» սերիան, նպատակ ունի ընթերցող լայն շրջանին ծանոթացնել հայ մեծ լուսավորչի կյանքի եվ գործունեության հետ:

Գրողների ճակատագիրը տարբեր է եղել. եղել են գրողներ, որոնց մասին ժամանակակիցները խոսել են ոգեվորված, հաիչտակված, բայց հենց որ անցել է մի սերունդ, հետզհետե մոռացվել են: Բայց եղել են և այնպիսի գրողներ, որոնց չի հաջողվել կենդանության օրով տեսնել, վայելել իրենց վաստակի պատույր, փառքը: Մեծ մասամբ նրանց դեմ կռվել են, հետապնդել, հալածել, նույնիսկ թունավորել: Բայց հենց որ մեռել են, փառքն ինքն է հետևել նրանց: Այդպիսի գրողներին մատեների վրա կարելի է հաշվել: Դրանք եղակի են, չատ քիչ: Այդ գրողներն են ստեղծել

գրականության պատմութիւնը: Նրանց առնունով է բացվում գրականության պատմության նոր գլուխը: Այդ գրողները միշտ սկիզբն են եղել ուրիշի շարունակության, այսինքն նրանք են ուղղութիւն ստեղծել, ոճ կերտել, ունեցել աչակերտներ, հետեւողներ: Ժամանակի լուսավոր զաղափարներն արտահայտելը՝ նրանց սրբազան գործն է եղել: Հումանիզմը՝ նրանց եռութիւնը: Անմահութիւնը—ահա այն պարզեր, որ տվել է նրանց ժամանակը:

Այդպիսիներից է և Խաչատուր Աբովյանը, հայ նոր գրականության անմահ նախադուխտը: Նա մի օվկիան է, որի մեջ թափվել է հազար ու մի գետ: Պատմականորեն նրան վիճակվեց հարթելու այն դժվարին առապարը, որով երեսնական, քառասնական թ.թ. հայ հասարակական մտքի լավագույնն ու լուսավորն ուսին՝ նա քայլեց դեպի մեր գրական-մտավորական կյանքի հախուռն վերածնութիւնը: Աբովյանը լուսավորական շարժման առաջին ջահակիրներից է: Ինչպես ամենուրեք,

այնպես էլ մեզ մոտ, լուսավորիչը մի կենդանի հանրագլխոտարան է եղել. մանկավարժ, աղլաղբագետ, լեզվաբան, պատմաբան, թարգմանիչ, ֆուլկլորիստ, տուրիստ և վերջապես, գրող՝ բառիս խորագույն իմաստով: Այդ առումով Աբովյանը հիշեցնում է իտալական վերածնութեան դարձիչներին:

Պոռչյանն իրավացի էր. Աբովյանը ժամանակից շուտ էր ծնվել: Եվ իրավ. հեռավոր տարիներին մշուշից նա մեզ ներկայանում է որպես մի առասպելական անձնավորութիւն, որ իր քնքուշ սրտի ամեն մի զարկը զոհ բերեց ժողովրդին, միայնակ հանդուգն պատերազմի ելավ խավարի և տգիտութեան, եկեղեցու ու կղերի դեմ:

Այո՛, Աբովյանը միայնակ էր:

Այդ նրա ողբերգութիւնն էր: Նա մի լուսո ճառագայթ էր «խավարի թաղավորութեան» մեջ: Նա իր լուսով մի պահ բոցավառեց մոռյլ, անխարստ խավարը, և սեփական բոցից էլ ողջակեզ եղավ:

Դառնանք դեպի պատմութիւնը, դեպի

այն ժամանակները, երբ ապրել ու գործել է Աբովյանը: Թերթենք նրա կյանքի տարեգրությունն էջ առ էջ:

Երբ է ծնվել խաչատուր Աբովյանը, ըստույզ հայտնի չէ: Ինքը, Աբովյանն էլ չի իմացել իր ծննդյան ճիշտ թիվը: Հիշողությամբ նա թողել է մի քանի տարբեր թվականներ: Հավանական թիվը պետք է համարել 1809-ը: Ծնվել է Քանաքեռում, հարուստ, նշանավոր և ամեն կողմից հարգված հարկի տակ: Աբովյանի հեռավոր նախնիները եղել են իշխաններ: Նեղվելով լեռնցիների ասպատակություններից, Աբովյանի ապուսպապը՝ Ապովը թողնում է Լաղիստանը, գալիս է Հայաստան:

Ահա այս Ապովից էլ սերում է Աբովյաններին տոհմը:

Ապովի մահից չափ տարիներ հետո էլ

նրա անոթները պատկառանքով էին հիշում
 ժամանակակիցները. «Հարիր տարի կըլի,
 որ լուսահոգի Ապովը մեռել ա, էլի նւա
 ողորմին հա կա, հա կա»: Արովյանն ա-
 սում է, որ իր մանկության օրերին թուրք
 ու հայ նրա զերեզմանովն էին օրթում ու-
 տում: Ապովի նահապետական ատաքինու-
 թյունները՝ հյուրասիրությունն ու առա-
 տաճեռնությունը հայանի էին: Ապովն իր
 ճեռովը Երեւանից Թիֆլիս տանող ճանա-
 պարհի վրա մի մեծ այգի էր գցել, որ
 «անց կենողը գա, նրա բարությունը վա-
 յելի»: Այդու բոլոր պոռնկները օտարե-
 լինն ու ճանապարհորդներինն էր: Միշտ
 նրա դուռը բաց էր, որ ով որչափ ուզում
 է՝ ուտի, տանի: Հապարավոր մարդ էր
 մտնում ու դուրս դալիս: Բացի այն՝ որ
 տանում էին, այլև քիցիների մեջ լցնում
 էին ու դնում ճանապարհի վրա, որպեսզի
 փ որևէ օտարական, որ դուցե բալորովին
 տեղեկություն չունի այդուց և դալիս անց-
 նում է, ուտի ու վերցնի այնտեղից, որքան
 կարող է: Ինչպես որ այգին, այնպես էլ

տունն էր: Շատ քիչ կպատահեր, որ այդ
 ճանապարհով մեկն անցներ ու չմտներ նրա
 տունը: Ապովի համբավը շատ հեռուներն
 էր տարածվել: Իսկ «ճամփի վրի մեծ ի-
 քու անունը—Հնդստան ա հասել»—ասում է
 Արովյանը:

Արովյանի ժամանակ նրանց տոհմն այլ-
 ևս նախնիների դերքն ու կարողությունը
 չուներ: Բայց Հարությունը, որ զերդա-
 տանի նահապետն էր, պակաս անվանի
 մարդ չէր: Նրա տունը Քանաքեռի պատ-
 վավոր հարկերից մեկն էր:

Նրան շատ լավ ճանաչում էին կաթողի-
 կոսը, Էջմիածնի միաբանները, Երևանի
 սարդարը, պարսիկ մեկիքները, հայ վաճա-
 ռականները: Նա սիրելի հյուր էր ինչպես
 Էջմիածնում, այնպես էլ Երևանում, քա-
 ղաքի անվանի մարդկանց ու մեծամեծների
 տանը:

Նրա հետ մի առանձին սիրով է կապված
 եղել Խաչատուրը: Չհիչելով գրեթե ոչ
 մի տեղ հորը և մորը, Արովյանն իր
 հորեղբորը, Հարությունին նվիրել է բա-

նաստեղծություններ, նրան դուրս է բերել իր գրվածքների մեջ: Դա մի հաղթանակամ դյուղացի էր, անվախ սրտի տեր, զարմանալի քաջ, խստաբարո, բայց բարի, ընտանիքը սիրող: Աշխատանքից հետո, երեկոները, ձմրան գլխերներին՝ տանը, օջախի շուրջը, ամառային օրերին՝ դուրսը, աստղազարդ երկնքի տակ, իր շուրջը հավաքած ողջ գերդաստանը, Հարությունը խոսում էր, զրուցում աշխարհի բարու և չարի մասին: Պարզամիտ նահապետական դյուղացին աշխատում էր իր երեխաներին մարդասիրական դաշտավարներ ներշնչել: Նա համոզում էր հարդել մեծերին, սրահել ընտանիքի պատիվը, կանգնել պաշտպան թույլին, օգնել թյան հասնել ընկածին: Հորեղբոր գրույցներն ու խրատներն Աբովյանի վրա մեծ ազդեցություն էին թողնում:

Պակաս ազդեցություն չեն ունեցել Աբովյանի վրա նահապետական դյուղի լի ու առատ կյանքը, հայկական հյուրասիրությունը, ժողովրդական տոները—բարեկեն-

դանն իր խնդություններով, դյուղական ջահելների խաղը, սպարը, երգը, ջիրիգը:

Աբովյանի մանկական հուշերի ոսկեչղթ-թայի մեջ առանձին տեղ ունի Քանաքեռի բնությունը: Մանուկ հասակից բնության սիրահար էր նա: Իր նամակների ու բանաստեղծությունների մեջ անդադար հիշում է Քանաքեռը — տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, ողջ գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով լի: Շատ հաճախ չարածձի ու աշխույժ մանուկը, թողած խաղը, ընկերներին, բարձրանում էր կտուրը, նստում ժամերով, սքանչանում բնությամբ: Նա հմայված դիտում էր անձրևից հետո երկնքի անհուն կապույտի վրա երիզվող չքնաղ ծիածանը, Արարատյան գեղատեսիլ դաշտավայրը, նրա վրա վեհությամբ բազմած փոքր ու մեծ Արարատները: Ջգայուն և շուտ ազդեցություն ունեցող մանկան հոգու վրա բնությունը դրեց իր անջնջելի կնիքը: Բնության սերն ու պաշտամունքը շնչում են նրա յուրաքանչյուր տողի մեջ:

Անկարելի է որ այդպիսի ուշիմ, խելոք

և զգայուն մանկան հոգու վրա հասարակական շրջապատն իր ազդեցութիւնը հունենար: Մի գերմանացի ճանապարհորդ իր ուղեգրութիւններէ մեջ Արուսեանի բերանից պատմում է այն վայրագ բռնութիւնները, որ խանական Պարսկաստանի տիրապետութեան օրով գոյութիւն ունեին Քանաքեռում և ընդհանրապէս Հայաստանում: Ամեն ամառ հարկահաւաքը դալիս էր դէռել և մնում երեքից-չորս ամիս: Այդ ամիսներին նա էր դէռելի իշխանավորը: Նրա ցանկութիւնը կարգադրութիւն է, խոսքը՝ անվերապահ հրաման: Բոյորը՝ հլու-հնազանդ ենթարկւում էին նրան: Նրա ծառան չիջում էր տնից-տուն և եթե դէռելացիները դանդաղում էին նրա պահանջը կատարելու, խուժում էր խրճիթ, ճիպտահար անում բոլորին, տան ունեցւածքը ջարդում, երբեմն էլ այրում: Մ. Թադիսագլանն էլ է տվել այդ բռնութիւնների նկարագիրը: Երբ դէռելերում բերք չէր լինում, — ասում է նա, — Երևանի բռնեշինը՝ Հյուսեյին խանը, վնասը վերա-

դրում էր Ժողովրդին: Նա դարձ էր դնում նրանց վրա բռնութիւն և անպատեւի խժեթութիւն. խլում, հալչտակում էր ինչ որ տներում գտնում էր — կահ-կարասի, և երբ այդ էլ չէր լինում, խլում էր նրանց տունն ու տեղը, որդիներին: «Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ զլուխը կտրում, էրում, նահատակում», — պատմում է Արուսեանը:

Ահա այս բոլորի վիշտ է եղել Արուսեանը: Կարող էր այս բոլորը չխռովել նրա մանկական հոգին: Իհարկե, ո՛չ: Այդ բոլոր կեղեքումները ծանր, ճնշող տպավորութիւն են թողել նրա վրա: Այդ բոլորն Արուսեանը պատկերադրել է «վերք Հայաստանի» վեպի մեջ: Պարզ է, որ տառնամյա մանուկն այն ժամանակ շատ լուրջ մտքերի հանդէս չէր կարող: Բայց այդ չի նշանակում, որ զգայուն երեխան կարող էր անտարբեր մնալ դեպի իր շրջապատը: Նա մանկուց թշնամությամբ էր

լցված դեպի հարկահալաքները, մարդիկ՝
որոնք տեր էին կանգնում ուրիշի վա-
տակին: Նրա մշուշապատ մտածումները
կարող էին դեռ այն ժամանակ վճիռանալ:
Ձէ՞ որ դյուզապանները հալաքվում էին, ա-
սում, խոսում, դժգոհում անիրավ կարգե-
րից, մարդավայել կյանք երազում: Աչքա-
բաց մանուկը, անշուշտ լսել է դյուզապա-
նների խոսքն ու զրույցը:

Հայրը մի առանձին մտահոգություն ու-
նեւ որդու կրթութեան և աղաքայի վրա:
Հենց որ Աբովյանը բռնորեց իր տաք տա-
րին, հայրը նրան տարավ էջմիածին:

Աբովյանն էջմիածնում մնաց մոտ հինգ
տարի: Թե ինչ կյանք է ունեցել նա այդ
տարիներին՝ չառ քիչ է հայտնի:

Աբովյանը դյուզում, բնութեան ծոցում
ծնված ու մեծացած մանուկ էր, որ ընկալ
էջմիածին: Նա իր հետ տարավ դեղջկական
հոգու պարզություն և մաքրութուն: Խա-
ղը, խնդությունը, անհոգ զվարճանքը,
մեծերի դուրդուրանքը նրա սոսորական

առօրյան էր դյուզում: Նոր շրջապատը,
էջմիածնի մթին խցերի վանական կյանքը,
դյուզականի հակապատկերն էր: Գուրդու-
րանքի փոխարեն՝ դաժանություն, խաղի
տեղ՝ ծեծ ու պատիժ, աղատութեան փո-
խարեն՝ ստրկական հնազանդություն:
Ինչպես մյուս մոնթերը, այնպես էլ Աբով-
յանը, կանուխ առավոտից, հավաքուածից
անմիջապես հետո, պետք է արթուն լի-
նեւ: Ով դժվարամար ժամանակին վեր կե-
նալ, բարակ ճիւղաթի հարվածները կիջ-
նեին նրա ոտներին: Առավոտյան ժամեր-
վությունը տեւում էր անտանելի երկար,
երեք-չորս ժամ: Մատաղահաս երեխաները
ծռնկի եկած մրմնջում էին աստվածալիս
աղոթքներ: Իսկ հետո էլ մթին ու անհրա-
պույր խցերից մեկում, խմբված որեւէ ծե-
րունի վարդապետի շուրջ, մանուկները սո-
վորում էին սաղմոս և շարական:

Աբովյանը չզիմացաւ վանքի դաժանու-
թյուններին: Մի քանի անգամ փախուստի
փորձեր արեց: Բայց անհաջող: Փախչող-
ների հետ չառ խիստ էին վարվում: Փախ-

չողներին պատժում էին ամենադատան
ձևով, այսինքն՝ կախում էին մի բարձր
աեղից և անողորմ հարվածներ թափում
նրա ոտքերի եղունգներին, մինչև աննկա-
րագրելի ցավերն ուշաթափ կանելին «մեղա-
վոր» երեխային:

Գերմանացի բանաստեղծ Բոդենշտեյնը,
որ մոտիկից ծանոթ էր Աբովյանին, իր ու-
ղեգրությունների մեջ հիշում է, որ Աբով-
յանն էջմիածնի մասին ասել է իրեն թե՛
կարծեք իր գլխին սառը ջուր են մաղում,
եթե ինքը ոտք է դնում հին պարխալներից
ներս, այնքան անտանելի են այն տալա-
վորությունները, որ ինքն ստացել է իր
պատանեկության հասակում և որոնք եր-
բեք այլևս չեն չքանում իր հիշողություն-
նից:

Ուրեմն, որքա՞ն ծանր է եղել պատանու
համար այդ հինգ տարվա կյանքը: Գրեթե
երկու տասնամյակ հետո՝ էլ, վաճառ ոտք
դնելիս, մուսյլ հիշողությունները ծանր
մղձավանջի նման իջնում էին նրա վրա:
Բոդենշտեյնի ասելով Աբովյանը մեծա-

ցել է լացի, աղոթքի և սլահքի մեջ, վաշ-
րենի, ամեն աղնիվ բանի համար բթա-
ցած, անբնական հեշտությանց մեջ ապա-
կանված մի շրջապատում, ավելի օգուտ
չունենալով, քան այն, որ նա մի փոքր
դրարար սովորեց էջմիածնում:

Վաճառում Աբովյանի միակ մխիթարու-
թյունն Անտոն եպիսկոպոսն էր: Աբովյա-
նի խնամքը նրան էր հանձնված: Աբով-
յանն այնքան էր սիրում իր խնամակալին,
որ երբեմն էլ նրա ազդանունով էր ստու-
րագրում— ինչպե՞տուր Անտոնյան: Աբով-
յանի ձեռագրերի մեջ պահպանվել է Ան-
տոն եպիսկոպոսին նվիրված մի չափածո
ղովեստ*): Պատանի բանաստեղծն իր թո-
թով լեղվով շնորհակալ է լինում ուսուց-
չին, որ աշակերտին ներշնչել է սեր դե-
պի գիրքը: Նրա ձեռքի տակ սովորելով
գրել—կարդալ՝ Աբովյանը տասնհինգամյա
հասակում ընթերցում է հայրենասիրական

*) Անտոնի մահից հետո, ի նշան երախտագի-
տության, Աբովյանը գերեզմանաքար է գցել տա-
լիս նրա շիրիմին:

զրբեր: Նա ծանոթանում է Դուկաս վա-
նանդեցուն, Սիմեոն կաթողիկոսի, Մխիթար
Աբբայի կյանքին: Կարգացած զրբերը վա-
ռում են պատանու մեջ հայրենիքի սերը և
կոչում նրան ծառայելու ճնշված ժողովրդ-
դին, երկրին: «Փափաղէի և ես իմ ովսանն
կարողութեամբ պիտանի լինել ազգին
իմում սիրելւոյ», — դրում է Աբովյանն այդ
զրբերը կարգալուց հետո: Այդ զրբերն
օգնեցին նրան ճանաչելու իր երկրի անցյա-
լը, խորամուխ լինելու հայոց պատմության
մեջ: Նա իմացավ, որ հայ ժողովուրդն իր
սկիզբն առնելով հինավուրց ժամանակնե-
րից, ոտք է դրել աշխարհի հզոր պետու-
թյունների հետ: Կարող էր նա չնկատել,
որ նույն այդ ժողովուրդն այժմ տառապա-
ղին հեծծում է օտար լծի տակ: Իհարկե,
ոչ: Դյուղում տեսածն ու լսածը՝ կարգացած
զրբերի ազդեցության տակ՝ այժմ կարող
էին չատ որոշ խորհրդածությունների ա-
ռարկա դառնալ: Անկարելի է, որ պատանի
հայրենաբերն արդեն չմտմտար այն ու-
ղիների մասին, որ հայ ժողովրդին կարող

էին ազատություն բերել: Որոնք էին այդ
ուղիները, Աբովյանը չգիտեր: Ո՛չ վանա-
կան միջավայրը, ո՛չ էլ կարգացած զըր-
բերն ունակ չէին ցույց տալու նրա որո-
նածը: Եվ հայրենասիրությամբ տոգորված
տառնահինգամյա պատանու վառվռուն միտ-
քն ու հոգին հայրենի երկիրն ազատ ու
երջանիկ տեսնելու անհուն փափաղով՝ դեռ
այն ժամանակ իրենց առաջին ճախրանքը
կատարեցին դեպի երազանքների երանելի
աշխարհը:

Հինդ տարի էջմիածնում մնալուց հետո,
Աբովյանն անցնում է Հաղպատ, այնտեղից
էլ՝ Թիֆլիս: Նա գնում էր ուսման մեջ
կատարելագործվելու: Թիֆլիսն իր ուրույն
կյանքով մի նոր աշխարհ էր Աբովյանի
համար: Գալստոսցի պատանին ընկել էր
քիչ թե չատ մեծ, շարժուն քաղաք: Կյան-
քը Թիֆլիսում մի անանձին ու յուրատե-
սակ ժպիտ ուներ: Այդ էջր կարող վրիպել
Աբովյանի աչքից: Չե վոր քիչ առաջ
էր միայն նա աղատվել վանքի մոռյլ խցե-

րից: Սրտարաց, գլխաթ քաղաքը, վանքի մոտայ, միալար կյանքի հակադասուկերն էր: Հենց որ իրիկնապահը վրա էր հասնում, փողոցները լցվում էին երգի և խընդուխյան ձայներով: Զուռնա, նաղարա, դհոլ, մի խոսքով՝ պարից, երգից, ծափ ու ծիծաղից թնդում էր քաղաքը: Մի առանձին սքանչելիք էր, երբ լուսնակ դիչերով քաղաքի փողոցներում սկսում էր ծորել Սայաթ Նովայի երգերի թախիծը: Երգիչներն ու նվագողներն անցնում էին փողոցից-փողոց, թաղից-թաղ: Ժողովուրդը՝ հավաքված դարսասանների մոտ, պատըշգամբների ու կոտեճների վրա՝ ուրախանում էր: Ծիչո է նկատել բանաստեղծը, թե Թիֆլիս առաջին անգամ ոտք դրնողն այն տապալուրությունն էր ստանում, որ ինքն ընկել է մի մեծ և ուրախ հարսանքատուն, ուր հրավիրված էին Կովկասի բոլոր ազգերն ու ցեղերը՝ քեֆ անելու:

Թիֆլիսը քիչ թե չատ լուրջ ուսումնական հաստատություններ չունեի այն ժա-

մանակ: Մի պատմարանի տեղով՝ տիրուղ քաղաքում որպես հայադեռ հռչակված էր ժամկոչ Եղիաղար Գնյալյանը: Նա մի կուսքանում, գեանի վրա պարապում էր երեսաների հետ, նրանց պահելով Փալախկայի մշտական ահ ու սարսափի տակ: Ահա այդ ժամանակներում Շուշուց Թիֆլիս է գալիս Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: Նա նշանավոր հայկաբանի հաբաթ էր վայելում: Վերջինս եռանդուն դործունեության չրջանում ժամկոչ Եղիաղարն սովերի մեջ է մտնում: Արովյանը, Ստ. Նաղարյանը և մի խումբ այլ պատանիներ Պողոս վարդապետի ձեռքի տակ մի տարու չափ ուսում են ստանում: Նա իր աշակերտների հետ պարապում էր Տախիթաղի վանքում՝ իր խցում: Այստեղ ևս փալախկայի թաղավորությունն էր:

Հետաքրքրաբեր ու վառվռուն պատանիները «վարժապետական դավադանի» ահի տակ, օր ու գիշեր դուրս էին ջարդում Զամչյանի քերականության, Ադոնց Ստեփանոսի ճարտասանության և Թեաալրոսի

վրա: «Պիտո է ասել, որ այդ վարժապետը,—գրում է Նաղարայանը Պողոս վարդապետի մասին,— ավելի ծեծ, քան թե ուսում է տվել յուր աշակերտներին»:

1824-ին, Ներսես արքեպիսկոպոսի ջանքերով, Թիֆլիսում բացվեց մի հոգևոր դպրոց: Դպրոցը կոչվեց հիմնադրի՝ Ներսեսի անունով: Նոր բացված դպրոցի տեսուչ կարգվեց Մոսկվայից հրավիրված բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը: Ներսիսյան դպրոցի բացումը մի կատարյալ հեղաշրջում էր հայ երեխաների կրթության դործում: Ասում են, որ դասառվումթյունը եղել է վայրելիք, բացի Ալամդարյանից մի ուրիշ կարգին ուսուցիչ էլ եղել: Այդ բոլորով հանդերձ, դա հայ իրականության մեջ առաջին, բառի ճշգրիտ մտքով՝ աշխարհիկ դպրոցն էր: Բացի ուսերեն, ֆրանսերեն և պարսկերեն լեզուներից, հայ պատանին Ներսիսյան դպրոցում ծանոթանում էր ընդհանուր և հայոց պատմությանը, քրիստոնեական վարդապետությանը, անցնում թվաբանու-

թյուն, աշխարհագրություն, նկարչու-թյուն, վարժվում ճարտասանության և տրամաբանության մեջ: Պողոս վարդապետի վարժատունը Ներսիսյանի, մի տեսակ, նախապատրաստական էր: Երբ բացվեց Ներսիսյանը, Պողոս վարդապետն իր աշակերտներով տեղափոխվեց նոր կրթարանը: Տեղափոխվեց նաև Աբովյանը:

Աբովյանի ծանոթությունն Ալամդարյանի հետ վճռական նշանակություն ունեցավ:

Աբովյանի էջմիածնական մտորումների մշուշը Թիֆլիսում սկսեց ցրվել: Էջմիածնում պատանու մեջ արթնացավ սեր դեպի գիրքն ու ընթերցանությունը: Կարդացած գրքերը նրա մեջ վառեցին հայրենասիրության բարձր զգացումը: Այդ բոլորն իրենց զաղափարական հունը դտան միայն Թիֆլիսում: Այդ հարցում շատ մեծ էր Ալամդարյանի դերը: Մեծ, կարելի է ասել՝ անջնջելի, ազդեցություն է թողել նա իր աշակերտների մտքի և հոգու վրա: Տա-րիներ հետո Աբովյանն Ալամդարյանի ըս-

պանոսթյան լուրն ասնելով, իր հիշատակարանի մեջ գրեց, թե նրա մահով անթիվ հայ պատանիներ ու երիտասարդներ կորցրին իրենց սպազան։

Ալամղարյանը ուստական օրինատացիայի մարդ էր։ Ռուսական պետականության մեջ էր նա տեսնում Հայաստանի փրկությունը։ Հայաստանի աղաքաւ բախտը, կուլտուրական վերածնությունը նա կապում էր Երեանը Ռուսաստանի կողմից նվաճելու հետ։ Կովկասի մեծ մասն արդեն նվաճված էր, իսկ Հայաստանը շարունակում էր մնալ Պարսկաստանի ձեռին։ Այդ հարցերի մասին նա, անչուլտ, խոսում, շրուցում էր իր աշակերտների հետ։ Շատ բան այժմ հայտնի է այն կապի մասին, որ այդ տարիներին ունեցել են աշակերտը և ուսուցիչը—Աբովյանն ու Ալամղարյանը։ Լինելով ամենահասակավորը և լրջախոհն աշակերտների մեջ՝ անկարելի է, որ Աբովյանը դասերից դուրս, դպրոցական պաշտոնական ժամերից հետո զրույցներ ունեցած չլինի Ալամղարյանի հետ։ Ուսուցչի

զրույցներն առատ սնունդ տալով Աբովյանի ծով երեակայությանը՝ պետք է որ դեռ այն ժամանակներից պատանուն ստիպելն ըրջորեն խորհել իր երկրի բախտի վրա։ Չէ՞ որ ինքը մանկուց վկա էր եղել, տեսել էր հայրենիքի տառապանքը։ Որդեզրվելով իր ուսուցչի քաղաքական ծրագրերին՝ Աբովյանը գտած էր համարում իր որոնածը։ Նա էլ, Ալամղարյանի նման, Հայաստանի ազատագրության միակ խորիսըր ուստական պետականությունն է համարում։

Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցի առաջին ըրջանավարտներից եղավ։ Ներսիսյան դպրոցն Աբովյանի մեջ վառել էր մի անսահման սեր դեպի դիտությունը, բորբոքել նրա եռանդն ու ձգտումը դեպի լուսավորությունը։ Անվարտական վկայական ստանալով՝ Աբովյանն անցավ Հաղպատ՝ Նփրեմ կաթողիկոսից Վենետիկ ուսման դնալու թույլարվություն ստանալու համար։ Գնալ Վե-

նետիկ, թաղվելը գրքերի մեջ, տիպ ու գիշեր կեցելը ձեռագրերի վրա, — այս էր նրա երազը: Բայց այդ միայն երազանք էր: Անակնկալ պատերազմը պարսիկների և ռուսների միջև խանդարեց նրան:

Արովյանը վկա եղավ պատերազմական աղետին: Հայկական դյուղերը մատնվում էին հրի ու սրի: Ժողովուրդն սկսում է դաղթել, հաստատվել ռուսի հողի վրա: Հայ դյուղացին ողրաճայն լացով հրաժեշտ է տալիս իր հողին, ջրին: Ժողովուրդը սար ու ձոր է լցվում, իրար վրա թափվում: «Լացի, սքի ձենը երկինքն էր հասել, լսողի, տեսողի սիրտը էրում, փոթոթում», — պատմում է Արովյանը «Վերքի» մեջ:

Լինելով պատերազմի մեջ, միշտ դերի ընկնելու վտանգի տակ, տեսնելով հայ դյուղացու անպատմելի զրկանքները, Արովյանը մի անգամ ընդմիջտ համոզվեց Ալամդարյանի ներշնչած քաղաքական ձրվատումների ճշմարտության մեջ: Նա թեև պատանի, բայց արդեն ռուսական, օրին-

տացիայի համոզված ներկայացուցիչներից էր:

Պատերազմը տակավին չավարտված՝ Արովյանը մեկնում է Էջմիածին: Երևանում նա գրում է մի ոտանավոր, որով փորձում է տալ իր հայրենիքի ազատագրության ծրագիրը: Այդ բանաստեղծությամբ նա հանդես է գալիս իբրև կադմակերպված քաղաքացի: Հետաքրքրական է մի հանդամանք: Արովյանը դեռ Թիֆլիս չմեկնած, 1824-ին, դարձյալ Երևանում, գրեց իր առաջին ոտանավորներից մեկը, որտեղ հայրենիքի ակնարկին վիճակից դառնացած՝ ողբկոչում է հայրենի անցյալի անցած-դնացած փառքը: Փրկության և հույսի ոչ մի չող չտեսնելով ավերակ երկրի համար, նա դառնում է դեպի հայրենի գետերը և խնդրում, որ իր արցունքն էլ խառնեն իրենց հոսանքին: Այս բանաստեղծությունը գրելուց հետո անցել էր մի քանի տարի: Դեմքեր ու դեպքեր էին փոխվել Արովյանի կյանքում: Պատանի հեղինակը վերադար-

ձեւ էր հայրենիք շատ ուրոշ քաղաքական ձգտումներով ու համոզումներով: Նոր գրվածքի մեջ բանաստեղծն այն միտքն է հայտնում, որ հայ ժողովուրդն իր դաւիք կյանքի բախտը, հանգիստն ու երջանկությունը կդտնի միայն ուսական պետականության հովանու տակ: Այդ ցույց է տալիս, որ Արուստան այդ տարիներին միանգամայն լրջախոհ հայացք ուներ դեպի հասարակական քաղաքական եյանքը: Այդ բանաստեղծությունը եղավ Արուստանի քաղաքական հասունության վկայագիրը:

Արուստան էջմիածին հասավ այն պահին, երբ ողջ միաբանությունը մի անհանդիսատաղնապի մեջ էր: Քաղաքական դեպքերը շատ արագ հաջորդում էին իրար: Կաթողիկոսը չկար: Բոլորը սպասումների մեջ էին: Ներսես Աղտարակեցին, որ այդ ժամանակ Վրաստանի թեմի առաջնորդն էր և Ռուսաստանի հաղթանակի համար հայերի մեջ

հոգ պատրաստողներից մեկը, միաբանության մեջ համախոհներ ուներ և, ի հարկե, նաև հակառակորդներ: Պատանի Արուստանն իր համակրություններով հակված էր դեպի ներսեսականները: Վերջիններն էջմիածնում հոգ էին պատրաստում Ներսեսի համար, նրա գալստյան հետ հույսեր և ակնկալություններ կապում:

1827-ի հոկտեմբերին ուսաց դրքերը Երևան մտան: Հայաստանն անցավ Ռուսաստանին: Արուստանի և նրա համախոհների բաղձանքը կատարված էր:

1828-ին, երբ արդեն պատերազմը վերջացել էր, երկիրը դրեթե խաղաղել, Եփրեմ կաթողիկոսը վերադարձավ էջմիածին: Կաթողիկոսի վերադարձից հետո, Արուստանը կարգվեց «Թարգման և գրագիր նորին վեհափառության»: Այս պաշտոնը մեծ կշիռ տվեց Արուստանին: Բացի այս, նա յամ գիտեր գրաբար, ինչպես և ուսերեն: Չունենալով իր երկրորդը միաբանության մեջ, վաճի համար Արուստանը

դատրձալ շատ կարևոր և պրեթե անդո-
խարիների անձնավորություն:

Բռլորը նրան բախտավոր էին համարում,
երանի տալիս: Բայց նա ինքն իրեն դեմ-
բախտ էր դիմում:

Ի՞նչն էր դրա պատճառը:

Էջմիածին վերադառնալով՝ Աբովյանը
բերել էր, Նազարյանի խոսքով ասած,
«յուր սրտի մեջ մի վառ ուսումնասիրու-
թյան կրակ»: Հիրձովի, Աբովյանին այրում
էր ուսում ստանալու կրթված մարդ դառ-
նալու պաղափարը: Երազները հանդիստ
չէին տալիս նրան: Որոգայթների անվեր-
ջանալի շարանը, դավերն իրար դեմ, կը-
ռիւնները, բամբասանքները, որ վանական-
ները մեծ մասի հոգեկան սնունդն էին
կազմում, Աբովյանին զզվեցրեց էին: Դեռ
այն ժամանակ նա մի ամբողջ գլխով բար-
ձրը էր կանգնած վանական ճահճուտից:
Նա ուղում էր հեռանալ, դեռլ սովորելու:
Ընդառաջող չկար: Անտոն եպիսկոպոսի
ջանքերն՝ իր սանին Աստարիանի Աղաբա-
բյան դպրոցում տեղավորելու՝ արդյունք

չէին տվել: Իսկ Անտոնի մահից հետո այդ
մասին մտածող անգամ չկար: Չանում էին
դալթակղեցուցիչ խոստումներով հրաժա-
րեցնել նրան իր բարձր ծրագրերից: Հո-
ղևորական բարձր կոչումներ էին խոստա-
նում— վարդապետություն, եպիսկոպոսու-
թյուն: Այդ փառքը, սակայն, պատանուն
չէր հմայում: Նա մտածում էր իր հոգե-
կան աշխարհի կատարելության մասին:

1828-ին Ներսես Աշտարակեցուն Բեսա-
րաբիա ուղարկեցին: Սա աքսորի նման մի
բան էր: Դա մի փորձ էր հեռացնելու,
կղզիացնելու մեկին, որի աղղեցությունը
միաբանության և նրա գործերի վրա շատ
ավելի էր, քան նույնիսկ կաթողիկոսինը:
Բացի այդ, որ ամենադիտավորն է, Ներ-
սեսի վարած քաղաքականությունը Հայաս-
տանում, Երևանի ժամանակավոր Վարչու-
թյան անգամ եղած ժամանակ, որևս պե-
տականությանը կասկած էր ներչնում: Ներ-
սեսը, Պատկեվիչի խոսքով ասած, հայ հո-
ղևորականության և մանավանդ էջմիածնի
վանքի շահերը գերադասել է պետական շա-

հերից: Ներսեսի աքսորը փչրեց նրա կուսակիցներին երազանքներն ու սպասումները:

1829-ին մի խումբ հոգևորականներ միտք են հղանում Մխիթարյան միաբանութեան օրինակով ընկերություն հիմնել: Նոր միաբանությունը պետք է դործեր Աւանի կղզու վրա՝ իր շուրջը համախմբելով այն ժամանակվա լուսամիտ հոգևորականներին: Միաբանութեան նպատակն էր զբաղվել հայագիտութեամբ, տպարան հիմնել, դրքեր հրատարակել, ձեռագրեր հավաքել, դպրոց ու դրադարան բանալ, մի խոսքով՝ լուսավորություն տարածել: Նոր միաբանութեան անդամներից էր լինելու նաև Աբովյանը: Մի ուրոշ ժամանակ զաղտնի է պահվում միաբանություն հիմնելու դադարից, բայց հետո, երբ արդեն մշակված էր գործունեութեան ծրագիրը, հարցը հասնում է կաթողիկոսին և սինոդին ի հաստատություն: Միաբանություն հիմնելու դադարին ազգային ինքնաճանաչութեան նախանշաններից էր: Այդ նշանակում է, որ լուսավորությունն ու առաջադիմու-

թյունն արդեն սկսել էին թեւածել խավարած աշխարհի վրա: Բայց Եփրեմ կաթողիկոսը, որ Բողենչտեաի ասելով, սըրտանց թշնամի էր ճշմարիտ քաղաքակրթութեան և դիտութեան, իր սառն անտարբերութեամբ դործը լուսութեան մասնեց: Չարմանալի էլ է: Լուսավորութեան տեղխայտառակ կռիվներ, բամբասանքներ, առաջադիմութեան փոխարեն — քառմանի դավեր ու որոգայթներ, — ահա վանական միջավայրը, որ խեղդում, ոչնչացնում էր ամեն ազնիվ ձգտում, ամեն բարձր և լուսավոր միտք:

1829-ի ամռան վերջերին, Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտն իր մի քանի ընկերներով Հայաստան եկավ՝ Արարատի դադաթը բարձրանալու: Պարրոտին հարկավոր էր թարգման: Միակ և հարմար թեկնածուն Աբովյանն էր: Բացի տեղական լեզուներից՝ հայերենից, աղբը-

բեջաներենից և պարսկերենից, նա գիտեր նաև ռուսերեն: Հանդիպման առաջին պահից երիտասարդը գրավում է անվանի ճանապարհորդի ուշադրությունը: Դեպի գիտությունն ունեցած իր ծարավով, իր համեստ ձգտումներով, սակավալետու-թյամբ և քրմեռանդությամբ, ինչպես և իր մտքի հստակությամբ, սրտով և կամքի կայունությամբ, Աբովյանն ամբողջապես նվաճում է Պարբոտի սերն ու համակրու-թյունը:

Սեպտեմբերի 9-ին Պարբոտի արչավա-խումբը դուրս եկավ էջմիածնից: Հասնե-լով Սև-Ջուր, ուղևորները մի օր մնում են ալյստեղ, ապա մեկնում Ակոուի գյուղը, որ լեռան ստորոտում էր գտնվում: Նրանք տեղավորվում են ս. Հակոբի վանքում:

Հետևյալ օրը Պարբոտը, դորպատյան ըն-կերներից մեկը, Ակոուի գյուղացիներին Սահակը, որ շատ լավ ծանոթ էր տեղին և լեռան, և մի զինվոր՝ սկսում են վերելքը: Նրանք փորձում են բարձրանալ արևելյան

կողմից: Վերելքը տևում է երեք օր և ու-նենում է անհաջող վախճան:

Սեպտեմբերի 18-ին արչավախումբն իր երկրորդ վերելքն է սկսում: Այս անգամ ուղևորների խումբն ավելի մեծ էր: Ա-բովյանը թախանձում է Պարբոտին՝ իրեն էլ վերցնել: Պարբոտն սկզբում չի համա-ձայնում, ասելով, որ առանց սրածայր զավազանի և երկաթազամ կոշիկների զփվար կլինի: Բայց հետո, անկարող լի-նելով ընկճել պատանու ողևորությունը, զիջում է: Այս անգամ արչավախումբը վե-րելքն սկսում է արևմտյան կողմից: Դա-ժան սառնամանիք է լինում: Ուղևորները մի կերպ հասնում են Քեփ-գյուլ կոչվող վայրը և այդտեղ էլ գիշերում: Հաջորդ օրը, կանուխ առավոտից չարունակվում է վերելքը: Մի փոքր բարձունք էլ կտրե-լով ուղևորները հանդիպում են ձյան մի ալնալիսի բքի, որ վերելքը չարունակելու դեպքում իրենց կյանքը վերահաս վտանգի տակ էին դնելու: Գիշերով ուղևորները վերադառնում են վանք և, վառ եղանակ-

ների պատճառով, սպասում մի քանի օր:

Սեպտեմբերի 27-ին արշավախումբը վերելքի երրորդ փորձն արավ: Պարբոտի դորպատյան ընկերները հրաժարվեցին մասնակցել:

Դժվար ու ծանր էր երրորդ վերելքը: Երկու զիշեր ուղևորները պատասպարվում են մեծ քարերի արանքում, խարույկ վառում, տաքանում: Մի քանիսը թուլացած ընկնում են ձանապարհի կեսին: Մնացածները շարունակում են վերելքը: Հենց որ երևում է գազաթը, բոլորը մոռացած վերելքի անասելի տանջանքները՝ չտապում են ժամ առաջ ոտք դնել լեռան գազաթը:

Սեպտեմբերի 29-ին, օրվա կեսին, վերելքի մասնակիցները, թվով վեց հոգի, ոտք դրին Արարատի կատարը: Արշավախումբը կես ժամ մնում է գազաթի վրա: Եվ մինչև արևը կթեքվեր, Պարբոտը երկրաբանական չափումներ էր կատարում, իսկ Աբովյանը դիտում իր առաջ բացված դժալելի տեսարանը:

Պատանի կրոնավորն անվանի գիտնական

նի առաջ բացում է իր սիրտը: Նա հայտնում է տարիներով փայփայած իր իշխման գնալ սովորելու, մագլցելու դիտության բարձունքներով, որ մարդու միտքն ընդլայնվի, ազնվանա հոգին, բողձալի կատարելության հասնի: Լեռան գազաթին, այդ նվիրական պահին, Պարբոտը երգվում է աղատելու նրան տղմից, տանելու հետը դեպի լույս:

Վերելքի մասնակիցները, երբ արդեն օրը երեկոյանում էր, հրաժեշտ են տալիս գազաթին: Նրանք զիշերում են լեռան կրճճին և մյուս օրն անվտանգ հասնում վանք:

Պարբոտը մեկնեց: Նա խոստացավ միջնորդել ուր և ում հարկն է և անպայման ձեռք բերել Աբովյանին Դորպատ՝ ուսման ուղարկելու հարկավոր իրավունքը: Պարբոտից հետո՝ Աբովյանը թաղվեց վարդադույն երազանքների մեջ: Նա դուրդուրում էր իր ապագա կյանքի գալուստը: Հոկտեմբերի 29-ին նա դիմում է ներկայացնել սինոդին, որպեսզի թույլ տան իրեն

Ի որպատ մեկնել՝ բարձրագույն ուսում ստանալու։ Սկիզբ առան բամբասանքն ու զրպարտությունը։ Կաթողիկոսից սկսած մինչև վերջին վանականն սկսում են հորդորել Աբովյանին հրաժարվելու Պարբոտին տված խոսքից։ Հլու-հնազանդ մնալ էջմի-ածնին և ինչպես առաջ, այնպես էլ աշտուհետ, վանքի կամարների տակ, ծունկի եկած, աղոթքներ մրմնջալ—այս էր նրանց պահանջը։

Աբովյանը համառ և անդրդվելի մնաց։ Բայց նրան միշտ չէր հաջողվում լուռ արհամարհությամբ բարձր կանգնել այդ դառնավայրից, չնչին ու խեղճ մարդկանց հասարակությունից, վոր ճահճի նման ցած էր ձգում վե՛ր, դեպի վե՛ր սավառնող հոգին։

Անպակաս էին ծաղրը, հալածանքը։ Դա ուներ իր խորունկ պատճառները։ Պատճառներից մեկն էլ Արարատի զազաթը բարձրանալն էր։ Այն ժամանակ բերնեբերան էր անցնում մի հին առասպել։ Իրր թե սուրբ Հակոբը փորձում է բար-

ձրանալ լեռան գլուխը՝ իր աչքով տեսնելու Նոյան տապանը։ Մի քիչ բարձրացած՝ սաստիկ հոգնում է, ուժասպառ ընկնում։ Լայակումած աղոթում է։ Արտասուքը դառնում է մի աղբյուր։ Հանդիստ առնելով՝ ծերունին շարունակում է վերելքը դժվարին առապարներով։ Քիչ է մնում, որ հասնի լեռան կատարը, բայց այլևս կորցրած ամեն ուժ և կարողություն, ուժասպառ ծերունին ընկնում է խոր քնի մեջ։ Երազում հայտնվում է մի հրեշտակ և ասում.

— Հակո՛բ, Հակո՛բ, տերը լսեց լո աղերսանքը. ահա քեզ մոտ է տապանի մի մասը, վերցրու և դնա։ Եվ իզուր մի տքնիր տեսնելու այն, ինչ ասածո կամքով մարդուց անտես պիտի մնա։

Յեվ մի պատանի, որին, ըստ երևութին, չատ լավ հայտնի էր այդ առասպելը, խիզախել էր բարձրանալ լեռան զազաթը, ոտք դնել նվիրական սրբավայրը։ Աստվածավախ կրոնավորների համար այդ մի անսովոր և հանդուգն քայլ էր։ Այդպիսին,

նրանց կարծիքով, անպատիժ չպետք է մնար:

Կլմիաճնի միաբանության մեջ բոլորը երես դարձրին Աբովյանից: «... Ուր որ միայն գնում եմ, վիշտը և խռովությունը ստվերի նման գալիս են իմ հոտից», — դանդաղում է հոգեկան խռովքի մեջ ընկած Աբովյանը: Նրա միակ մխիթարությունն ու անբաժան ընկերը աղաղակի հույսն էր, Դորպատ ընկնելու փախադը:

Հակառակի պես Պարբոտից ոչ մի լուր չկար: Վանքում փափոց անցավ. եվրոպացին խաբել է հայ պատանուն: Հուսա-հատության հասած Աբովյանը մի խնդրադիր ուղարկեց կայսեր: Իր խնդրադրի մեջ Աբովյանն ասում է, որ դեռ շատ հին ժամանակներում ազգօգուտ նպատակներով մեր նախնիները պատանիներին ուղարկում էին Աթենք՝ դիտություն, լուսավորություն ձեռք բերելու: Այժմ, ասում է Աբովյանը, երբ մեր այժմյան երջանկությանը նախնիք անգամ կնախանձեն, մի՞թե ուսման գնալու իր բաղձանքը մնալու է անկատար:

«... Զորս ամենայն աւուրս հառաչանօք անցուցանեմ, առ որ եղի ի մտի այժմ կամ հասանել բաղձանաց իմոց, կամ տալ դանձըն իմ ի վտանգ կորստեան» — գրում է Աբովյանը կայսեր իր «խոնարհամատույց պաղատանքի» մեջ:

Անհամբեր՝ Պարբոտից կամ թաղավորից թույլտվությունն ստանալու, մի վերջին փորձ է անում Աբովյանը: Դիմում է Եփեմին: Պատանուն հաջողվում է թախանձազին աղերսանքով կոտորել կաթողիկոսի համառությունը: Եփեմը կոնդակ է արձակում, որով թույլատրում է Աբովյանին սովորելու գնալ: Բայց այս անգամ էլ, ինչպես երևում է, արգելք են լինում ծընողները, որոնք չեն ուզում դարձրելու ժամանակ իրենց որդուն:

Հուսախաբության պահեր շատ ունեցավ ուսումնածարավ պատանին, մինչև որ 1830-ի դարնանամուտին ստացվեց Պարբոտի նամակը Աբովյանի անունով: «Միրելի բարեկամ, — գրում է Պարբոտն այդ նամակում, — ձեր վիճակը որոշված է, կա-

տարվել է՝ ինչ ցանկանում էիք: Անհամբեր սպասում եմ ձեր ուրախաբեր գալըստյան»:

Աբովյանն իր բախտն ալլես վճռված էր համարում: Երազանքը դառնում էր իրականություն: Նա ալլես շրջապատված չէր լինելու բամբասանքներով, դավերով: Աբովյանը հեռանալու էր վանքից, որի ծրարած կամարների տակ կարող էր միայն նրա ճախրանքի ընդունակ հոգին շատ շուտ հանգչել, ծխացող մոխիր դառնալ:

Հրաչեօտի պահին մի խումբ հոգևորականներ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճամբի պաշարը, մի խոսքով՝ անարգ կերպով վռնգում նրան վանքից իր անհավատի: Միակ հարադատ վայրը, ուր կարող էր պատանին թափել իր հոգու դառնությունը, հայրենի տունն էր: Սիրելի ծնողների գիրկն ընկած ապագա պանդուխտը գտավ իր վերջին մխիթարությունը: Աբովյանի մեջ այնքան ուժգին

էր Դորպատ գնալու փափագը, որ այս անգամ նա ուշադիր չեղավ նույնիսկ ծնողների պաղատանքին: Եվ «արտասովորիճ աչօք» հրաժեշտ տվեց նա ծնողներին, հայրենի խրճիթին և ճանապարհ ընկավ դեպի Դորպատ: 1830-ի սեպտեմբերի առաջին օրերին Աբովյանը հասավ Դորպատ: Աբովյանը մի նոր և անծանոթ աշխարհ էր ընկել: Առաջին օրերը խորթություն էր դրում նոր միջավայրում. մի տեսակ ճնշվում էր. կամ, ինչպես ինքն է ասում, «սրտնեղությունը» զգում:

Սեպտեմբերի 29-ին Պարրոտի տանը հացկերույթ կար: Հրավիրված էին շատ հյուրեր, գլխավորապես պրոֆեսորներ: Մի խոսքով՝ այնտեղ էր հավաքվել Դորպատի գիտական միտքը: Հրավիրվածների մեջ էր նաև Աբովյանը: Օրը նշանավոր էր. բոլորել էր Արարատի գաղաթը բարձրահալու առաջին տարին: Այդ երեկո Պարրոտ հյուրերին ներկայացրեց իր հայ բարեկամին, որը նշանավոր վերելքի ամենակրթուսեր մասնակիցն էր: Բոլորը շրջապատեցին

նրան, գովեցին նրա եռանդը, լուսավորութ-
յան ձգտումը: Հյուրերի խնդրով Աբով-
յանը կարդաց Արարատի դադաթը բար-
ձրանալուն նվիրված իր մի բանաստեղծու-
թյունը դրաբար լեզվով:

Պարրոտի խորհրդով Աբովյանը համալ-
սարան չընդունվեց: Գերմանացի պրոֆե-
սորն այն կարծիքին էր, որ Աբովյանը
մասնագիտական կրթություն չպետք է
ստանա, եթե, իհարկե, ցանկանում է իր
ժողովրդին օգտակար լինել: Պարրոտը խոր-
հուրդ էր տալիս նրան ուսանել այն բո-
լորը, ինչ որ կարող է հարկավորվել մի
ուսուցչի, որը պետք է վերադառնա երկիր՝
գրագիտություն, լուսավորություն տարա-
ծելու: Եվ ժողովուրդը, — զգուշացնում էր
Պարրոտը նրան, — երբեք չի մոռանա արդ-
պիսի մարդու երախտիքը: Ճաշին մեծ մա-
սամբ Աբովյանը Պարրոտների մոտ էր յի-
նում, իսկ երեկոները՝ Գրաստի, որ Դոբ-
պատի երիտասարդ պրոֆեսորներից էր:
Մի բաժակ թեյի շուրջ նստած՝ հայ և
գերմանացի երիտասարդները զրուցում է-

ին, պարապում: Գրաստը ոչ միայն աչ-
խարհագրական գիտելիքներ էր հաղորդում
իր հայ բարեկամին, այլև գերմանական
բանաստեղծության սքանչելի նմուշներից
էր կարդում նրան: Գրաստի սիրալիր մե-
րաբեմունքը, բնության պարզությունն ու
անմիջականությունը համիշտակում են Ա-
բովյանի դժայտն սիրտը: Գրաստն իր
մտերմին ծանոթացնում է ուրիշ երիտա-
սարդների հետ: Հետզհետե Աբովյանի ծա-
նոթներին չըջանն ընդլայնվում է, մեծա-
նում: Ամենուրեք չըջապատված գուրգու-
րանքով, բարեկամական հոգատարու-
թյամբ, մշտական ուշադրությամբ՝ Աբով-
յանը կամաց-կամաց ընտելանում է նոր
միջավայրին, նրա վարք ու բարքին:

Պարրոտի բարեկամներն ու ծանոթները,
որ մեծ մասամբ գիտնականներ էին, սիրով
պարտավորություն առան օգնել հեռավոր
երկրից եկած հայ պատանուն: Պարրոտը
նրա հետ պարապում էր գերմաներեն և
այլ առարկաներ: Պրոֆեսոր Բյուլմերգը
նրա հետ անցնում էր պատմություն, պրո-

Ֆեստը Ծրիդէնդէրը՝ Թվաբանության, իսկ
Գրասսը՝ աշխարհագրություն։ Ուրիշներն
էլ պարապում էին բնագիտություն, փիլի-
սոփայություն և այլ առարկաներ։ Կարճ
ժամանակից Աբովյանը գերմաներենին տի-
րապետում է գրեթե իր կատարելության
մեջ։ Պրոֆեսորները վկայում են, որ նա
չափ չուտ սովորեց գերմաներեն գրել
կարդալ, իսկ խոսում էր այնպես, որ դժ-
վար էր նույնիսկ կասկածել, թե նա հայ
է և ոչ գերմանացի։ Նա սկսում է սովորել
Փրանսերեն, որին մի փոքր ծանոթացել էր
Ներսիսյան դպրոցում։ Կատարելագործում
է ռուսերենի իմացությունը, ձեռնարկում
է լատիներեն սովորելուն։

Դորպատյան տարիներն Աբովյանի մտա-
վոր կյանքի հասունության շրջանը եղան։
Թիֆլիսում, հետո էլ էջմիածնում, նա մո-
տիկից ծանոթացել էր հայ պատմիչներին։
Միայն աթմ նրա միտքն սկսում է հաճել
աշխարհի մեծագույն քերթողների դրքերի
վրա։ Դորպատը բազում առիթներով ռո-
մանտիկական ներշնչումների աղբյուր էր։

Դորպատում էր այդ ժամանակ Ծրիդէրի
Կլինդերը, որի մի դրամայի («Sturm
und Drang») անունով էլ մկրտվել էր
վաղ ռոմանտիկական ուղղությունը գեր-
մանական դրականության մեջ։ Ծանոթ
է եղել Աբովյանը նրա հետ, թե ոչ,
հայտնի չէ, բայց անկարելի է, որ նա տե-
սած չլինի համբավավոր ծերունուն՝ որ
շրջելով Դորպատի փողոցներում՝ դուր-
պատյանների հիշողության մեջ ողկելուում
էր այն աղնիվն ու բարձրը, որ քարոզել էր
Sturm und Drang-յան («Գրոհի և փոթոր-
կի») ռոմանտիզմը։ Տիրելով գերմաներե-
նին՝ Աբովյանը գիշերներ է լուսացնում
Գյոթեի ու Շիլլերի դրքերի վրա։ Ասում են,
որ Աբովյանը Շիլլերին ջրի պես գիտեր։
Նվ դեռ Դորպատում Աբովյանը հայերեն է
թարգմանում Գյոթեի ու Շիլլերի բանաս-
տեղծութունները։ Նա բնագործ կարդում,
ծանոթանում է Լեսինգին, Հերդերին։ Աբո-
վյանը կարդում է Ռուսսոյին, ոգևորվում
նրա դաշափարներով։ Իսկ շատ տարիներ
հետո, ըստ երևույթին, Նրևանում ձեռնար-

կում է «Նոր Էլիզի» Թարգմանությանը։
Լատիներենն օղնում է նրան ծանոթանալու
անտիկ զբաղանքությանը։ Կարգում է Հո-
մերոսին, Սոփոկլեսին, Հոմերեականից՝
Վերգիլիոսին, Հորացիոսին, Իտալականից՝
Դանտեին, Պետրարկային։ «Իլիականից»
հատվածներ է Թարգմանում։ Անձամբ ծա-
նոթանում է ռուսական ուսմանտիղմի մե-
ծագույն ներկայացուցչին, Ժուկովսկուն,
որն Իտալիայից վերադառնալով Ռուսաս-
տան, Դորպատում մի քանի օր կանդ ա-
ռավ։ Մի պրոֆեսորի տանը, ճաշի ժամա-
նակ Աբովյանը և Ժուկովսկին ծանոթանում
են։ Ժուկովսկին, իմանալով, որ Աբովյանը
հայ է, մոնթլանյան ողջույն հաղորդեց ա-
րարատյան երկրի գալակին։ Թարգմանում
է Կարամզևին։ Փլիստոփաներից ծանոթա-
նում է Լայբնիցի, Հեգելի, մանկավարժնե-
րից՝ Նիմայերի, Կամպելի, Կրաուզերի և ու-
րիշների գործերին։

Դորպատյան միջավայրն իր կնիքը դրեց
Աբովյանի քաղաքական հայացքների վրա։
Այն երկվորյունը, որ նկատելի է Աբո-

վյանի մտայնության մեջ, մեծ մասով
ակունք է առնում Դորպատից։ Դորպատ
նոր եկած Աբովյանի հոգեբանության ու
մտածական աշխարհի մեջ դժեք կային,
որ, անշուշտ, արդյունք էին էջմիածնական
մթնոլորտի ազդեցության։ Հայրենասիրու-
թյունն Աբովյանի մոտ այժմ մի նոր, ե-
րանդ ստացավ, իր ակունքն առնելով եվ-
րոպական լուսավորական շարժման գաղա-
փարներից։ Բայց Աբովյանի հայացքների
կաղապարման վրա մեծ ազդեցություն ու-
ներ նաև Դորպատի անմիջական շրջապա-
տը։ Աբովյանի աչքի առաջ անցավ Բուր-
չենշաֆտ կոչվող գաղտնի ուսանողական
ընկերության դատը։ Ձէր կարող նրա վրա
ցնցող ազդեցություն չթողնել այն դաժան
կարգն ու կանոնը, որի կրնկի տակ տրոր-
վեցին երիտասարդ դորպատականների ազ-
դային-լուսավորական աղնիվ երազանք-
ները։ Բացի այդ, անպայման Աբովյանի
ականջին հասավ Բելգիայի անկախության
համար մղվող կռվի թեղյունը։ Բելգիա-
կանին անմիջապես հաջորդեց ապստամ-

թությունն լեհաստանի ներսում: Հաղիվ թե
այդ պոռթկումները հուզումնալից զրույց-
ների տեղիք չտալին այն երիտասարդական
չըջաններում, որտեղ Աբովյանը լինում էր:
Պատահող քաղաքական իրադարձություն-
ները պատեհ առիթ էին երիտասարդ հա-
րենասերի համար զուգահեռագծեր անց-
կացնելու ասպատամբ ժողովուրդների և
իր ժողովրդի բախտի ու ճակատագրերի
միջև: Չէ՞ որ այդ բոլորն արդյունք էր
այն ավալային ճնշումների, որոնց ենթակա
էր մյուսների հետ և Աբովյանի ժողո-
վուրդը: Բայց այն մարդիկ, որ անմի-
ջապես չըջապատում էին Դորպատում
Աբովյանին, մեծ մասամբ չափավոր
հայացքների տեր մտավորականներ էին:
Չի կարելի ասել, թե նրանց խորթ էր
ազատության դադափարը: «Յազատութենէ
յառաջանա ամենայն բարիք»—ասում է
պրոֆեսսորներին մեկն Աբովյանին: Բայց
ժանդարմական սապոդի կրունկն անխըղ-
ճորեն ճզմել էր ամեն մի հանդուգն միտք:
Պարբոտը, որի հորդորներն ու զրույցները

միշտ լսում էր Աբովյանը, զգուշացնում
էր հեռու մնալ խռովարար երիտասարդե-
րից, չչփվել նրանց հետ, չստեղծել վը-
տանդավոր կապեր: Պատահած քաղաքա-
կան իրադարձությունները Պարբոտի զը-
րույցների ազդեցության տակ կորցնում է-
ին իրենց ռոմանտիկական հմայքը: Նա
կարողացել էր Աբովյանին խոր երախտա-
զիտության զգացում ներշնչել դեպի ցա-
րը, որ «ընդառաջ էր դնացել նրա բաղ-
ձանքին», միջոցներ տվել սովորելու, ու-
սում ստանալու: Դրա հետ միասին նույն
Պարբոտը աշխատում եր վառ պահել Ա-
բովյանի մեջ հայրենասիրության կրակը:
Նրա քաղաքական հայացքների չափավո-
րությունը չէր խանդարում, որ նա միշտ,
անընդհատ, դրեթե ամեն ուր ներշնչի Ա-
բովյանին՝ կյանքի ողջ եռանդը նվիրաբե-
րել սեփական ժողովրդի լուսավորության
չործին: Նվ ոչ միայն Պարբոտը: Բուր-
դերը և ուրիշ պրոֆեսսորներ լուսավորու-
թյան մեջ էին տեսնում հայերի փրկոս-
թյունը: արթնացնել ազգային հոգին, լու-

սալորեւ, դրանից հետո «մնացածն ինքն իրեն կլինի»: Երբ մի ժողովուրդ լուսավորված է, դժվար է նրան քաղաքական ստրկացման ենթարկել, և, վերջապես, այդպիսի մի ժողովուրդ կունենա այնքան ազգային արժանապատիւթյուն, որ թույլ չի տա իրեն ճիպողաճար անելու: Լուսավորություն տարածել ժողովրդի մեջ, քաղաքակրթել երկիրը, ապա նոր, մի ընդհանուր և միասնական հայրենիքի մասին մտածել:

Ահա այս քաղաքական մտայնությունը ներշնչեց նրան դորպատյան միջավայրը:

Ասում են, որ «հայրենի երկրի կարոտը հանգիստ չէր տալիս նրան»: Պատմում են, որ Աբովյանի տան առաջ մի մենավոր ծառ է եղել: Պանդուխտ երիտասարդը լուսնկա դիչերներին նստում էր այդ ծառի տակ, մեջքը բնին դեմ տալիս, աչքերը երկնքին պցած՝ զրուցում լուսնի ու աստղերի հետ իր հայրենի աշխարհի մասին: Շատ անգամ էլ արցունքն աչքերին երգում էր, ու այդ կարոտի երգերի վրա իշխում էր մի ան-

հուն թախիծ: Հայրենիքից տխուր լուրեր էր առնում: Վախճանվում է հորեղբայրը, ավադակների ձեռքով սպանվում է ուսուցիչը— Ալամդարյանը: Աբովյանը վշտից անկողին է ընկնում: Բարեկամները շրջապատում են նրան, որ շատ չտրոմի: Բայց դժվար էր ամոքել նրա վերքը: «Լուսահոգի հոր հիշատակին» մի սրտառուչ բանաստեղծություն է գրում: Իր մի ծանոթի ուղարկած հոգվածն Ալամդարյանի մասին թարգմանում է զերմաներեն և հրատարակում տեղական թերթերից մեկում: Ալամդարյանի պատճառով ընդհարվում է «Северная пчела»-ի («Հյուսիսային մեղու») խմբագիր, ուսուցիչ, երրորդ բաժանմունքի լրտես՝ Բուլդարինի հետ:

Եթե Աբովյանը գլուխ չխոնարհեց Բուլդարինի առաջ, ինչպես կաներ երևի մի ուրիշը, եթե Աբովյանը վրդովված սպառնաց նրան՝ «ես ձեզ ցույց կտամ ձեր տրամաբույծությունը», ապա դրա պատճառը այնքան այն չէր, որ մեկը, ասենք, Բուլդարինը հարկավոր ուշադրությամբ չվե-

լաբերվեց զեպլի իր անձը, նույնիսկ արհա-
մարհեց, որքան այն, որ Բուլղարինը վերա-
վորել եր իր և իր ժողովրդի ազգային
արժանապատվությունը: Ազգային արժա-
նապատվության զգացումը Աբովյանի մեջ
միշտ էլ շատ ուժեղ է եղել: Այդ տեսա-
կետից ուշադրով է մի դեպք: Դորպատում
մի սպա հարցնում է Աբովյանին, թե նա
պարսիկ ուսանող չե՞: —Ո՛չ, ես հայ եմ,—
պատասխանում է Աբովյանը, և, նկատե-
լով, որ սպան ծաղրանքով է ընդունում
իր ասածը, վրդովված ասում է. «Հայ ա-
նունը պարծանք է ինձ համար և ես չեմ
փոխի այն աշխարհի բոլոր փառքերի հետ»:

Նրա միտքը շատ հաճախ թե առած
թռչում էր զեպլի հայրենի լեռներն ու ձո-
րերը: «Ի գիշերի և ի տուրնջեան սլանան,
վերանան ի միտս այն նաղելի կողման Ա-
բարատայ,—յորս երբեմն խաղայի զխաղ
ոսկեղեն մանկութեան իմոյ»—հառաչանքով
գրում է Աբովյանն իր մի նամակում: Ե՞րբ
նորից պետք է,—հարցնում է նա,—իր աչ-
քերը տեսնեն հայրենի ծախը, ե՞րբ պետք

է կրկին ծիծաղադեմ իր առաջ ելնեն Հա-
յաստանի լեռները, ե՞րբ պետք է դարձյալ
ծծի անմոռանալի հայրենիքի ծաղկաբեր
դաշտերի վրայով նաղանքով անցնող հա-
րավային մարմանդ զեփյուռը: Պանթեիստ
Աբովյանի մեջ նստած էր խանդավառ հայ-
րենասերի հոգին: Օր ու գիշեր նրան մտա-
տանջում էր հայրենիք վերադառնալու,
ժողովրդի մեջ լուսավորություն տարածե-
լու միտքը: Այդ գաղափարը նրան այնքան
էր զբաղեցնում, որ մի գիշեր էլ երազ է
տեսնում՝ իբր թե ինքն արդեն Հայաստա-
նումն է, եկեղեցում հասարակության ա-
ռաջ քարոզ է ասում: Հանկարծ ներս է
մտնում Պարրոտը: Պատկառանքից Աբով-
յանը կարկամում է, մինչև որ անվանի գի-
տունը խրախուսական խոսք է ասում. «Սո-
վորեցրեք հայ մանուկներին, սովորեցրե՛ք,
ինչո՞ւ լռեցիք»: Այս մի հատիկ օրինակն
էլ բավական է գաղափար կազմելու, թե
ինչ խոհեր ու հույզեր էին փոթորկում ա-
պագա առաքյալի միտքը:

Եթե ուզեր, նա կմնար այդ լուսավոր-

ված աշխարհում, ասլահով ու հանգիստ
կյանք կստեղծեր իրեն համար: Շատ դժ-
վար էր հեռանալ և այլևս չդառնալ Դոր-
պատ, ուր այնքան շատ բարեկամներ ու
ծանոթներ ունեւոր, ուր չքնաղ Լոտտեն, որի
հետ կապված էր հոգու նվիրական զգա-
ցումներով, նրան այնքան հրճվանք ու
բերկրություն բերեց: Այո՛, շատ բան
նրան կապում էր Դորպատի հետ, սակայն
մնալն այլևս անկարելի էր: Արժանք չէր
ուզում Նոյան աղուով լինել: Նա երբեք
չմոռացավ, որ ինքը, դեռ քսանամյա պա-
տանի, Արարատի գաղաթին ուխտ էր կա-
պել զնալ, սովորել, վերադառնալ երկիր,
դործել ժողովրդի մեջ: Հայրենիքն սպա-
սում էր: Պետք էր շտապել:

1836-ի դարնանն Արժանքը հրաժեշտ
տվավ Դորպատին: Նա վերադառնում էր
հայրենիք հեղաշրջված: Դորպատյան կյան-
քը մի շատ կարևոր, ճակատագրական
դարձակետ եղավ նրա կյանքում:

Դա եղավ նրա երկրորդ ծնունդը:

Արժանքը մեկնել էր Դորպատ գրեթե

միջնադարյան հայացքներով, սահմանավա-
զված իրողությամբ, բնավորությամբ կատա-
րելապես նահապետական 'դեղջուկ', ասիա-
կան հետամնացության դրոշմը մտքի և
հոգու վրա: Այժմ այնտեղից նա դառնում
էր իբրև մի լուսավորված, կրթված մարդ,
դիտուն, բաղմահայաց, կտորայալ եպրո-
պացի: Ահա թե ինչ է վկայում նրա մասին
մի անհայտ Փրանսիացի, որ հանդիպել է
Արժանքին հայրենիք վերադառնալուց հե-
տո. «Արժանի հետ տեսություն ըրի,—
զրում է այդ Փրանսիացին հայ նշանավոր
հրապարակախոս Ստ. Ոսկանին,— և ստու-
գիվ զարմացա իր հմտության վրա: Գեր-
մանական փիլիսոփայության և զբաղիտու-
թյան տեսիլներն իրեն այնքան ընտանի են,
որ նույնիսկ եվրոպական մը օգուտ կրնա
քաղել իր կարծիքներեն: Շիլլերը ջուրի
պես դիտե. Լեսինկին, Լեյբնիսին կարծիք-
ները մաղե անցուցեր է և իր ասիական
երևակայությունով անոնց նոր դույն մը
կուտա: Գերմանացիի մը չափ կխոսի դեր-
մաներեն լեզուն, և տարակույս չկա, որ

այս անձը հայ դրաքիտության պատիւ ընե-
օր մը: Տարօրինակ երևույթ մարդկային
լուսավորության. հայու մը բերան արձա-
գանք է այնպիսի տեսիլներու, որք մեր մեջ
դեռ նոր կտարածվին: Շիլլերին, Լեսինկին
դրությունները Կովկասի լեռներու մեջ
կհաստատվին և լսելի կըլլան, մինչդեռ
Նվրոպայի մեջ ժողովուրդը կա, որ այս
հեղինակներու անունը անդամ լսած չէ:
Զարմանալի բան պիտի ըլլա, եթե Ասիայի
լուսավորությունը Կովկասեն սկսի և Բրո-
մեթեին ժայռը տեսնե իր չարչարանքին
արդյունք...»:

Նույն էր վկայում Բողենչտետը, երբ
ասում էր, թե նա վերադարձավ
հայրենիք իբրև գերմանական և ընդհան-
րապես եվրոպական առաջավոր կուլտու-
րայի առաքյալ արևելքում:

Աբովյանն շտապում էր հայրենիք: Վար-
դագոյն հուլյանի մեջ էր: Ճանապարհին
գործունեության ծրագրեր էր կազմում:

Նա փափագում էր Էջմիածնում եվրոպա-
կան հիմունքներով դպրոց հիմնել, ժողո-
վրդական ուսուցիչներ պատրաստել: Բայց
ավա՛ղ, մի խոր հիասթափություն էր
սպասում նրան:

Թիֆլիսում նա հանդիպեց Հովհաննես
Կարբեցուն: Աբովյանը ներկայացավ Կար-
բեցուն նախարարի հանձնարարական նա-
մակով: Ինքնահասկան կաթողիկոսին աջ
դուր չեկավ: Ավելացրեք դրան և այն,
որ Աբովյանի հակառակորդներն արդեն
կարողացել էին ներշնչել կաթողիկոսին
այն միտքը, թե նա լուծերական է, հա-
վատից, ակեղեցուց շեղված: Կարբեցին
նրան ընդունեց թշնամաբար: «Հրամանա՞ւ
գաս ի վերայ իմ, վտարանդեալդ ի հա-
ւատոյ, դու լաւ խմորել կարես զմիտս ան-
մեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ», —
այս խոսքերով դիմավորեց կաթողիկոսն
Աբովյանին:

Աբովյանը միայնակ մնաց: Բոլորը երես
դարձրին նրանից: Նա ալլա կովան չու-
ներ: Հուսախաբ եղած Աբովյանին հարկա-

վոր էր բոլոր անձ հրաժարվել էջմիածնի հետ կապած հույսերից, բայց նա այն ժամանակ այնքան ուժ և կորույժ չդտավ իր մեջ: Նա չկարողացավ այրել այն կամուրջները, վոր նրան կապում էին եկեղեցու հետ: Ինքն իր մտորումներն հետ՝ Աբովյանը գեղերեց Թիֆլիսում քաղցի մատընված: «Ձամ մի և կէս մնացի ի Տփլիս», յետ վերադարձի իմոյ Եւրոպիոյ կարօտ և աւուրն պարենի», հիշում է Աբովյանը տարիներ հետո:

Բայց այդպես չարունակել անկարելի էր: «Ստիպեալ ի չքաւորութենէ մտի ի պաշտօն արքունական, զոր ոչ երբէք կամէի» — գրում է Աբովյանը: 1837-ի փետրուարի 12-ին Աբովյանը նշանակվում է Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի տեսչի պաշտօնակատար:

Երեսնական թ. թ., այսինքն Աբովյանի ժամանակ, Թիֆլիսն Անդրկովկասի կուլտուրական կյանքի առանցքն էր: Դա մի բաղմազդի ընտանիք էր՝ հայ, վրացի, ադրբեջանցի, ռուս, գերմանացի, ֆրան-

սիացի — որքան կուղեք: Ռուս հեղափոխականների համար Թիֆլիսը դարձել էր աքսորավայր: Դեկարրիստներից մի քանիսը, ինչպես և ընդհանրապես քաղաքականապես անբարեհույս ճանաչված ռուս մտավորականներն ու գործիչներն աքսորված էին Թիֆլիս: Այդ տարիներին, ինչպես և մի փոքր առաջ, Ռուսաստանում խուլ և լուրջ յայն, հռուներում՝ ավելի բացահայտ, առաջավոր միտքը հուղված հետևում էր քաղաքական ոեակցիային, որի կրնկի տակ տրորվում, ճղմվում էր ամեն աղնիվ ճրչմարտութուն, ամեն բարձր միտք:

Պաշտոնի անցնելով Թիֆլիսում՝ Աբովյանը պետք է ապրեր, շնչեր այդ մթնոլորտում: Անկարելի էր, որ նրան լավ չճանաչեին քաղաքում, որովհետև Դորպատից էր եկել, համալսարանականի համբավ ուներ, լեզուներ գիտեր, մի խոսքով՝ իր ժամանակի կրթված մարդկանցից մեկն էր, այսինքն՝ այնպիսի մեկը, որի նմանները չառ քիչ ու հաղվադեպ էին այն ժամանակ Թիֆլիսում:

Ուսումնարանում Աբովյանը ծանոթանում է Միրզա Ֆատալի Ախունդովի հետ— ադրբեջանական նշանավոր գրող և փիլիսոփա, որի վրա Աբովյանը, անշուշտ, մեծ ազդեցություն է ունեցել։ Միասին նրանք աշխատում են մինչև 1840-ը։ Ուրիշ պատճառների անցնելու պատճառով, դպրոցը հո-
 ժարակամ թողած Ախունդովին փոխարե-
 նում է մի այլ ոչ պակաս նշանավոր գեմբ, ադրբեջանական հայտնի բանաստեղծ, հե-
 տադայում համանվիրոպական հռչակ ձևով բերած Միրզա Շաֆին, վորն ընկերների շրջանում, Բողենչտետի արտահայտու-
 թյամբ՝ «Գյանջալի իմաստունի» համբավն ուներ։ Պահպանվել է այն զեկուցագիրը, որով Աբովյանն անձամբ երաշխավորել է Միրզա Շաֆուն՝ բարձրագույն իշխանու-
 թյունների առաջ, դպրոցում նրան դասեր տալու համար, վկայելով նրա անձնական և իմացական արժանավորությունները։ Ինչպես Ախունդովի, այնպես էլ առավել ևս Միրզա Շաֆու հետ, Աբովյանը բարե-
 կամական անխախտ կապերի մեջ է եղել։

Լավը, ազնիվն ու մարդկայինը ադրբեջան-
 ցի և հայ գործիչներին միացրել էր մի
 ջերմ, անքակտելի բարեկամությունը։

Աբովյանը ծանոթություն է ունեցել
 վրացի մտավորական Զուբալաշվիլու հետ։ Սո-
 Սո. Նազարյանի վկայությամբ՝ Զուբա-
 լաշվիլին համամիտ էր հայ և վրացի ժողո-
 վուրդների վերածնության մասին ունե-
 ցած իր և Աբովյանի հայացքներին։ Զու-
 բալաշվիլին առաջին վրացին էր եվրոպա-
 կան կրթությամբ։ Մի շարք լեզուներ է
 իմացել։ Դեռ այն ժամանակ բնագրով կար-
 դացել է «Այվենդոն», չրջել է եվրոպական
 քաղաքները, Դորպատում ծանոթացել է
 Նազարյանի հետ։

Աբովյանի թիֆլիսյան ծանոթներից էր
 նաև գերմանացի բանաստեղծ Ֆրիդրիխ
 Բողենչտետը, որի համար նա հավաքել էր
 բրդական և ադրբեջանական ժողովրդական
 երգեր։ Աբովյանը ծանոթ է եղել նաև
 ուկրաինական բանաստեղծ Ռոսկովչենկոյի
 հետ։

Այս էր նրա միջավայրը թիֆլիսում։

Ուսումնարանում նրան չընդապատում էին հայ երեխաների հետ նաև վրացի և ադրբեջանցի մանուկներ։ Մանկական աշխարհը,—ինչպես երևում է Յրենին դրած նամակից —վաղուց ի վեր եղել է Աբովյանի համար բոլոր երկրային սրտահաճ բախտավորություններից ամենաբարձրը, նամանավանդ, որ այդ երկու հարյուրի չափ աշակերտներն իրենց սերն ու համակրությունն են պարզեւել նրան։

Աբովյանը հիմնում է նաև մի մասնավոր դպրոց։ Սկզբում վանքի բակի միակ խրցում, իսկ հետո՝ իր տանը հավաքում է մի խումբ հայ, ադրբեջանցի և ղերմանացի երեխաներ, թվով 25 հոգի և պարապում հետներն իր ուղածի պես։

Ճանապարհորդ պրոֆ. Մորից Վադները, որ իր դրքում բավական էջեր է նվիրել Աբովյանին, պատմում է նրա աշակերտների ուսումնական առաջադիմությունը։ Այն, ինչ տեսել է Վադները Թիֆլիսում, անցյալ դարի 30-40 թ.թ., մի կատարյալ անակնկալ էր եմբողացու համար։ Նա պատ-

մում է, որ 10-14 տարեկան տղաները շատ լավ կարդում և գրում էին հայերեն, ադրբեջաներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և, մանավանդ, ղերմաներեն։ Վադները «լսեց ղերմաներեն մեր կարդալը, խոսելը, զարմանք հայտնեց մեր առաջադիմության վրա,—պատմում է Աբովյանի աշակերտներից Աբիմյանը,—վարժապետս աշակերտներին ղերմաներեն հարցեր էր տալիս, մենք նույն լեզվով ազատ պատասխանում էինք։ Վադները հիանում էր, երբ ես Շիլլեր էի կարդում ու իմ բառերով պատմում, իսկ խոստիսյանց Գաբրիելը՝ Գյոթեի ոտանավորներն էր կարդում ու արձակ պատմում»։

Մասնավոր դպրոցի վրա պետական-չինովնիկական աչքը չէր հսկում։ Մասնավանդ որ դպրոցն Աբովյանը հիմնել էր 1837-ին, պետութայնից թաղուն, իսկ պաշտոնական թույլտվություն ստացել էր միայն 1840-ին։ Աբովյանն անում էր կամեցածը։ Աշակերտների ձեռից վերցնելով Սաղմոսը, ավետարանը, Աբովյանը նրանց ձեռն է

տալիս Գյոթեի և Շելլերի գրքերը: Իր աշակերտների համար նա փորձում է կազմել ուսումնական ձեռնարկներ հայերեն լեզվով: Նախ կազմում է «Նախաշավիղը» (մի այբբենարան իր ընթերցարանով): Այնուհետև կազմում է մի աշխարհագրական ձեռնարկ, որը բացվում է «Ամերիկու վիսքիլը» ակնարկով: Եվ, վերջապես, «Ռուս տեսական և գործնական քերականություն հայերեն լեզվով ըստ Տապալի»: Վերջին ձեռնարկով Աբովյանը փորձում է հեշտացնել ռուս լեզվի ուսումնասիրությունը հայերի մեջ: Նա դատապարտում է ռուսերեն խոսքերը լատինական տառերով գրելու եղանակը: Նա չի ընդունում նաև ռուս լեզվի առանձին հնչյունները հայերեն տառերով ավանդելու ձևը և հարուցում է ավելի ճիշտ և նպատակահարմար եղանակի անցնելու պահանջը: Նույն պահանջը, Աբովյանից անկախ, առաջ էր քաշել նաև դերմանացի հայկաբան Պետերմանը:

Աբովյանը, ինչպես պատմում են նրա աշակերտները, անչափ զգայուն, ջղային

մարդ էր: Ամենաթեթև առիթից հուզվում, բորբոքվում էր: Իբրև մանկավարժ շատ խիստ էր: Ձէր կարողանում տանել, երբ մեկը դասի ժամանակ անուշադիր էր մնում դեպի իր խոսքը: Համբերությունից դուրս եկած՝ երբեմն դիմում էր ծեծի, թեև սկզբունքով դեմ էր դրան: Օրինակ, Գաբրիել Սունդուկյանը, որ նույնպես եղել է Աբովյանի աշակերտներից, պատմում է, թե ինչպես մի քանի անգամ իր եղբորը՝ Միքայելին, դասի ժամանակ Աբովյանը նկատողություն է անում, որ ուշքը վրան պահի, եղբայրը չի լսում: Բարկացած՝ Աբովյանն ականջից քաշում է: «Բայց նա անչափ նրբազգաց սիրտ ուներ, — պատմում է Աբրիմյանը, — քիչ ժամանակից հետո սկսում էր ծեծված աշակերտին փայփայել և իրա արածի վրա արտասվելու չափ զգացվել»:

Բոլոր աշակերտներն էլ ասում էին, որ նա միայն ուսուցիչ չէր, այլ հոգատար հայր:

1838-ին Արուսեանը խնդրատու է լինում էջմիածնի սինոդին իրեն հոգևոր կոչումից ազատելու մասին: Պատճառներից մեկն էլ դառնում է մի մատաղահաս դերմանուհի՝ Էմիլիա Լոռոգե անունով: Արուսեանն Էմիլիային հանդիպել էր Թիֆլիսի դերմանական դպրոցում, ուր հաճախ, վշտացած պահերին, գնում էր վեքհիշելու իր դորպատյան կյանքի տարիները: Մի րահարված քսանամյա Էմիլիային՝ Արուսեանն անհամբեր սպասում էր սինոդի վճռին: 1839-ի սկզբներին պատասխան ստացվեց: Արուսեանն այլևս հոգևորական չէր: Նույն տարվա աշնանամտին Արուսեանը և Էմիլիան ամուսնացան:

Արուսեանին չէին հասկանում: Նա բարձր էր կանգնած ժամանակից և միջավայրից: Մենակ էր ու անօղնական: Էջմիածնի ու հոգևորականության հետ վաղուց գոտրված էր: Առևտրական դասը երբեք ընդա-

նալ չգնաց նրա լուսավորական ծրագրերին: Բարձր պաշտոնեությունը, ինչպես երևում է, այնքան էլ բարեհուսություն չէր ներշնչում դորպատյան համալսարանականը: Իսկ նրա անմիջական շրջապատը մի կատարյալ ճահիճ էր: Պաշտոնակիցների հնավանդ հայացքները, մանկավարժական անկարողությունը, նախանձն ու չարակամությունը խանդարում էին նրան փոխելու դպրոցի ներքին կյանքը, ելլողական հոգի հաղորդելու նրա ուսումնական առօրյային: Արուսեանն ամենուրեք հանդիպում էր անտարբերության: Նրան չըջապատում էր թշնամությունը: Անպահաս էր որոգայթն ու դավը: Նա ազատում չունեի այդ մարդուկներից: Նրանք կրճնկալուս հետևում էին Արուսեանին, զրպարտում, դավեր սարքում նրա դեմ: Առաջյալին ստիպում էին պատիկանալ, նմանվել մյուս չինովնիկներին, դառնալ մի սովորական քաղցնի, հրաժարվել այն բարձր իդեալներից, որոնք այնքան հմայք ունեին նրա աչքում:

ինչպես չուտ ոգևորվող, այնպես էլ չափ չուտ հուսահատվող, ընկճվող էր Աբով-
յանը: Ծանր ու անմխիթար օրեր շատ ապ-
րեց: Ակադեմիկոս Ֆրենին և Ստ. Նազար-
յանին դրած նամակներն Աբովյանի հոգե-
կան փոթորկումների լուռ հուշագրերն էն:
«Ես տարուբերվում եմ տաշեղի վրա մի
ալեկոծ ծովի մեջ», — ասում է նա Ֆրե-
նին:

Աբովյանը որոշեց Թիֆլիսից հեռանալ:
Գանդատվելով իր վիճակից, Աբովյանը մի
նամակում Ֆրենին հարցնում է. «Կարո՞ղ
է արդյոք Պետերբուրգում մի անկյուն
դռնվել, վորտեղ ես կարողանում իմ հացը
հայթայթել»:

Ֆրենն օգնության հասավ:

Ազգային լուսավորության նախարարու-
թյան առաջ նա հարց բարձրացրեց Ղա-
դանի համալսարանում հայոց լեզվի և
գրականության ամբիոն հիմնելու մասին:
Նրա առաջարկն ընդունվեց: Ֆրենի առա-
ջարկով ամբիոնի պրոֆեսորության թեկ-
նածու առաջ քաշվեց Աբովյանը: Վեց ամ-

սյա ժամկետ էր սահմանված գիտական շա-
րադրություն ներկայացնելու՝ ամբիոնի
պրոֆեսորությունը ձեռք բերելու համար:
Այդ մասին Աբովյանն ուշացումով իմա-
ցավ: Նա շտապեց ուղարկել իր երկու
պատրաստ աշխատությունները: Մեկը՝
«Ռուս տեսական և դործնական քերական-
ությունը հայերեն լեզվով», մյուսը՝ այբ-
բենարանն իր ընթերցարանով՝ հայ պատա-
նիների համար: Վերջինս հոչակավոր «Նա-
խաշավիղն» է: Աբովյանը բոլորովին ան-
հույս էր, որ «նման աշխատանքները հա-
մապատասխան լինեն» ակադեմիայի պա-
հանջներին:

Գրախոս նշանակվեց ակադեմիկոս Բրոս-
սեն: Վերջինս Աբովյանի մեջ տեսնում է
այն մարդուն, որ առաքելություն է վերց-
րել լուսավորել իր ազգը: Նոր լեզվի ժըխ-
տումը և հնի պահպանումը, — մեջ է բերում
Աբովյանի միտքը Բրոսսեն, — պատճառ
է դառնում թանձրացած տգիտության, որի
մեջ խորացած է ժողովուրդը և, նույն-
իսկ, ինքը հողևորականությունը: Բրոս-

սեն խոստովանում է, որ ինքն այնքան էլ համակիր չէ հայ ժողովրդական լեզվին, բայց «երբեք մտքովս չեմ անցրել,—գրում է նա,—որ ես չուտով ստիպված սլիտի լինիմ փոխել կարծիքս... և այդ մեր հեղինակի շնորհիվ, որ ներշնչեց ինձ դրա գաղափարը»:

Չնայած դրան, Աբովյանի հայացքների խոր գեմոկրատիզմը նրան երկընտրանքի մեջ էր դրել: Բրոսսեն դուր չեն եկել Աբովյանի կրքոտ հարձակումները եկեղեցական լուսավորության և ընդհանրապես հոգևորականության դեմ, ինչպես և նրա այն հանդուգն հայտարարությունը, թե դրաբարը մեռած լեզու է, թե նա անօգուտ է և, մինչև իսկ, վնասակար: «Նրա այդ պիտի պնդումները,—ասում է Բրոսսեն,—խապառ թույլ չեն տալիս կարծելու, որ նա ի վիճակի պետք է լինի պատվով կատարելու իր պարտականությունները»:

Աբովյանը, որն անհամբեր սպասում էր պատասխանի, 1841-ի սկզբներին հետ

ստացավ իր ձեռագիրը: Դա մերժման նշան էր:

Պաշտոնական մտայնությունը դերի մնացած մտավորականությունից հիասթափված՝ Աբովյանը փորձում է ավելի մերձենալ ժողովրդին, մտնել նրա խորքը, ճանաչել նրա հոգեբանությունը: Աչակերտները պատմում են, որ նա առանձին սերունդներ դեպի ժողովրդական տները: Դա նրա համար անհոգ զվարճանքի աղբյուր չէր: Նա ուզում էր ժողովրդի մեջ լինել, չփվել, քսել նրա զրույցը, դիտել վարք ու բարքը, խմանալ ի՞նչն է հուզում, ոգևորում այս հատարակ ու պարզ մարդկանց: Դորպատում ուսած, եվրոպականացած Աբովյանը չէր խորչում ժողովրդից, ինչպես չատ մտավորականներ, այլ, ընդհակառակը, որտեղ ջիւրիդ էր լինում, մուշտակուիվ կամ դեյնորա, չտապում էր այնտեղ: Մեծ հետաքրքրություն ուներ դեպի ուխտադնացությունները: Մի անգամ կնոջ

և մի խումբ աշակերտների հետ նա մասնակցում է սուրբ Գեվորգի տոնախմբությանը։ Զվարճասեր ուխտավորները, գիշերով, բաց երկնքի տակ, խարույկ էին վառում, ասում, խոսում, ծիծաղում կամ կրակի շուրջը նստած՝ աշուղների նվագին ու խաղին էին ականջ դնում։ Մի խոսքով՝ ամեն կողմ զուռնա, երգ, սլաք։ Միայն Աբովյանը, խըրախճանքը թողած, չըջում էր ուխտավորների մեջ, խոսում նրանց հետ, կամ լուռ լսում նրանց խոսքն ու զրույցը։ «Շատ անդամ, — պատմում է Աբովյանը «Վերքի» առաջաբանում, — որ զոնաղ էի գնում, յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի՝ թե տեսնիմ խալիսը խոսալիս, քեֆ անելիս, ի՞նչ բանից ա ավելի հաղ անում։ Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ քուռ աշղի էնպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել՝ ականջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերանների ջուրը գնում էր»։

Աբովյանն ինքն սկսում է հավաքել ժո-

ղովրդական խոսքն ու զրույցը, առակներ մշակել, դերամաներենից, ֆրանսերենից ու ռուսերենից թարգմանել, փոխադրել, բայց այնպես, «որ խալիսի սրտով ըլի»։ Ժողովրդական «Նանգյուռումների» նմանությունը նա հյուսում է իր բայաթիների շարքը։ Այս բոլորը նա հավաքում է մի գրքի մեջ «Պարապ վախտի խաղալիք» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Աբովյանի կյանքի այս չըջանը հարուստ է հազար ու մի հղացումներով։ Բացի ֆոլկլորային նյութեր հավաքելուց, նա նորոգում է աշխարհիկ նյութի հիման վրա ժողովրդական լեզվով մշակել գրեթե գրական բոլոր ժանրերը. վեպ, պատմվածք, դրամա, առակ, երգիծական պոեմ, բանաստեղծություն, քառյակ, փանկական ոտանավոր, թարգմանություն, ակնարկ, հոդված և, վերջապես, էպիստոլյար գրականություն։ Այս չըջանում նա գրում է «Թուրքի աղչիկ», «Առաջին սերը», «Օվսանա» պատմվածքները, «Հաղարփեչեն» երգիծական պոեմը։ Գրում է շատ ուրիշ գործեր էլ, բայց ամենանշանակա-

լիցը, որ նա ստեղծեց այդ տարիներին, հռչակավոր «Վերք Հայաստանի» վեպն էր:

Արուսյանը դիտեր, որ իր արածը դիմադրության է հանդիպելու: Նա «Պարապ վախտի խաղալիք» դրքի ազաջաբանում գուշակում է իր գրքերի դվսին գալիք փորձանքը: «Վախենում էի», թե ժամանակս, փողս կորչի, գրքերս էլ մեկտեղ, թողումը վեր ընկած մնա, փթի»: Բայց նա հույսը չի կորցնում: Բարեկամներն ու ծանոթները խորհուրդ են տալիս գրքերը տպել տալ: Պահպանողական միտքը ծառս է կանգնելու իր գրքերի դեմ, — այսպես էր համոզված նա: Գրքերից մեկին նա մի այսպիսի խրատ է կցում.

Գնա՛, իմ խեղճ դի՛րք՝ դնա՛ մարդամեջ.
Գլուխդ քաշ գցի՛ր, մի՛ նեղանար հեջ:
Ականջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսեն, տա՛ր ու համբերի՛ր:

Ամեն մի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա ելած դուղը:

Ով թե լայաղ չանի քեզ վերցնի, կարթա,
Թո՛ղ իր շնորքը պահի, մոտ չը գա:

Արուսյանն անհույս չէր: Այս խրատի մեջ նա շատ պարզ ասում է, որ կգա ժամանակ, երբ մարդիկ կիմանան, կհասկանան իր գրքերի արժեքը, կգան ուրիշ մարդիկ, և իր օրինակով կգրեն, կմշակեն, «դժնա լավը կշինեն»: Արուսյանին հավատ էր ներշնչում ժողովուրդը: «Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլ աս ինձ պահի՛ր՝ սի՛րելի ազգ, չունքի իմ ուղածս էն աս, որ քեզ ծառայեմ, քե՛զ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս աս», — դիմում է նա ժողովուրդին:

Գոտեպնդված, ուժ առած ազնիվ բարեկամների խոսքից, քաջալերանքից, ժողովրդի համար բարին ու գեղեցիկն անելու բարձր գիտակցությունից, Արուսյանն անքուն գիշերներ էր լուսացրել սեղանի մոտ, գրքերի ու թղթերի մեջ թաղված: Վոգեվորության այդ նվիրական պահերին նա թղթին էր հանձնում իր մտքերը, հույզե-

բը, այդպիսով հիմք դնելով հայ նոր
գրականութեան:

«Վերք Հայաստանի», — ահա այստեղ է
իսկական Աբովյանը: Դա նրա կյանքի կո-
թողն է, վաստակի վառքը: «Վերքը» եղավ
այն երջանիկ դիրքը, որով բացվում է հայ
նոր գրականութեան տարեգրութիւնը:

Ի՞նչն ստիպեց Աբովյանին գրելու «Վեր-
քը»:

Աբովյանն առաջինը դիտեց, որ հայերենը
մոռացվում է. ժողովուրդը մտքերն արտա-
հայտում է թուրքերեն, մտավորականու-
թյունը՝ ռուսերեն: Նա մի ներքին ողբեր-
դություն ապրեց: Դա միայն մանկավարժի,
աշակերտին և իրող ուսուցչի հոգական ակե-
կոծումը չէր, այլ և հանդուգն քաղաքա-
ցու, որի հոգում գլուխ էր բարձրացրել
վիրավորված ազգային արժանապատու-
թյունը: Շատ մոայլ էր պատկերանում ա-
սլազան Աբովյանին: Լեզվի հարցը — գրա-
բա՞ր թե աշխարհաբար, նրա համար մի

սովորական հարց չէր: Այդ հարցի անհա-
պաղ լուծումը մի ժողովրդի ազգային ինք-
նագիտակցութեան դարձոնքի հուժկու
պահանջն էր: Աբովյանը տեսնում էր, որ
այլևս ոչ մեկը հայերեն դիրք չի առնում
ձեռքը, հայերեն խոսողներն էլ շատ հաղ-
վադեպ են: Աբովյանը նկատել էր, որ
վառվռուն պատանիները հորանջում, քնում
են հայերեն գրքերի վրա: Ի՞նչն էր դրա
պատճառը: Հայերեն գրքերը, մեծ մա-
սամբ, ժամադրքեր էին և, անպայման,
դրաբարալեզու: Եվ, ընդհակառակը, այդ
նույն աշակերտները հալիտակված կար-
դում էին ռուսերեն, գերմաներեն և ֆրան-
սերեն լեզվով ձեռքերն ընկած գրքերը:
Փոխանակ վառելու, բորբոքելու երեխայի
երևակայութիւնը՝ հայերեն գրքերն սպա-
նում, մեռցնում էին ամեն հետաքրքրու-
թյուն և աշխույժ: Ուրեմն, պատճառը
գրաբարն էր: Պետք էր նոր լեզու ստեղ-
ծել, այնպիսի լեզու, որ հասկանալի լինի
ժողովրդին և ոչ միայն առանձնաշնորհյալ-
ներին:

«Մեկ աղբի պահողն էլ լեղուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին», —ասում է Աբովյանը «Վերքի» մեջ: Լուծել լեղվի հարցը, այսինքն քաղաքացիություն տալ ժողովրդական լեղվին, որը հասկանալի էր «հարկը հաղարին», հարադատ ու մոտ բռնորին, նշանակում էր կամուրջ դրահանության և իրականության միջև, դիրք, դրավոր խոսքը հանել վանքի խցերից, տանել կյանք, մտցնել ժողովրդի մեջ, դարձնել այն նրա սեփականությունը: Վերջապես, այդ նշանակում է՝ ժողովրդին աղբային միողջության բերելու դադարաւորն ապահովել:

Բայց դա հարցի միայն տեսական կողմն էր: Լուծումը պահանջում էր զործ: Առաջին խիղախը եղավ նա, ով այնքան կրքոտ ասպարեզ էր քաշել այրող հարցը: Այսինքն՝ ինքը—Աբովյանը: Բարիկենդանի տոներին, աշակերտներին արձակելով, Աբովյանը վերհիշում է այն բոլորը, ինչ տեսել, լսել ու ապրել էր երեխա ժամանակ Քա-

նաքեռում: Աբովյանի միտքը կանգ է առնում մի խոչոր պատմական անցքի վրա, որին ինքը ժամանակակից ու ակնատես էր եղել պատանի հասակում: Ահա այդ նյութի վրա նա որոշում է կառուցել իր առաջին վեպը:

«Վերքի» նյութն այն հետաքրքրական պատմաչրջանն է, երբ Հայաստանը դառնադին հեծեծում էր պարսկական լծի տակ:

Վիպադրողը բացում է ճնշված ժողովրդի վերքը, նրա ողբերգությունը: «Ժամանակը էնպես էր ծավել, որ մարդ իր գլուխը չէր կարում պահի», — ասում է Աբովյանի դյուղացին: Հայ դյուղացին դժգոհ էր: «Վերքը» նրա տրտունջի փիլիսոփայությունն է: Գյուղացին իր դատածի տերը չէ «Ո՛չ տունն էր իրանը, ոչ մայրը, ոչ ապրանքը, ոչ ջանը, ո՛չ ողորչադը»: Գյուղացուց խել են ամեն ինչ: Խլել են վո՛չ միայն ինչքը, այլև պատիվը: Սարդարի չնչին պաշտոնյաների կրնկի

տակ տրորվում է հայի մարդկային կո-
չումն ու արժանապատվությունը:

Վա՛յ է՛ն ազգին՝ որ աշխարքումս
անտեր ա,

Վա՛յ է՛ն երկրին՝ որ թշնամու
գերի ա,

Վա՛յ է՛ն խալիսին՝ որ ինքն իր
կյանքն, աշխարքը

Ձի՛ պահպանիլ, ու հարամու
ձեռ կը տա:

Բայց թշվառությունն էլ ավի ու սահման
է ճանաչում: Վիշտ ու տառապանք, ամեն
անարգանք տեսած ժողովուրդն էլ իր հե-
րոսականն ունի: Համբերությունը հառած
ժողովրդի տրտունջքն էլ կարող է ծնել
հանդուգն, խիղախ մարդիկ, որ ասոյան
կանգնած հեզ ժողովրդին, կռվեն, արյուն
թափեն նրա համար: Դա ժողովրդի ազա-
տատենչ ոգին է, որ այսօր Աղասու, վաղը
Հովակիմի, մյուս օրը մի այլ անուն ու
կերպարանք առած, զենքը ձեռին բարձրաց-

նում է գլուխը: Ազատասիրությունն ամեն
մի ժողովրդի անկապտելի իրավունքն է:
Աղասին արյուն է թափում այլ իրավուն-
քը ձեռք բերելու համար: Նա իր գլուխը
դնում է մահու տակ:

Այն քաղաքական մտայնությունը, որի
վրա հեղինակը կառուցել է իր վեպը, ար-
տավայրում է Աբովյանի էպոխայի գլխա-
վոր կերքը, ազգային ազատագրության
դաղափարը:

Ռուս զորքի հաղթությամբ Հայաստանը
ոտը է դնում կյանքի մի նոր շրջան: Ռուս-
ները վեպի մեջ հանդես են գալիս իբրև
Հայաստանի փրկիչ:

Աբովյանի քաղաքական մտայնությունն
այն ժամանակ, իհարկե, չէր թափանցում
ռուս պետականության աշխարհակալա-
կան ձգտումների մեջ: Նա իր առաջ հարց
չէր դնում, թե ինչու է «Ռուսաստանը
տիրում Կովկասի լեռներին»: Աբովյանի
ռուսական օրինատացիան, սակայն, իր շատ
որոշ պատմական հեռատեսությունն ու-
ներ:

Այո՛, նա պատմական խորաթափանցութեամբ էր նայում քաղաքական հարցերին։ Նա շատ լավ գիտեր, որ մի լուսավորված ազգի, օրինակ, Ֆրանսացիների համար, Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ անցնելը այն նշանակութիւնը չէր ունենա, ինչ հայերի համար։

Հայաստանը քայքայված և ուժասպառ եղած երկիր էր։ Նրան պետք էր մի ուժեղ կռիւն։ Ո՞րն էր լինելու այդ կռիւնը— Պարսկաստանը, թե Ռուսաստանը։ Պարսկական տիրապետութիւնն իր ասիական ահաւոր հետամնացութեամբ վտանգել էր Հայաստանի ոչ միայն ազգային ինքնութիւնը, այլև Ֆիզիքական գոյութիւնը։ Արովյանը մի տեղ ասում է, որ ամեն ինչ խորտակող, ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ հայերի համար դժվար է պաշտպան կանգնել իրենց ազգային ինքնուրույնութեանը, պահպանել լեզուն և ընդհանրապես հոգևոր գանձերը։ Ռուսաստանի մեջ նա տեսնում էր այն հզոր պետութիւնը, որի թւերի տակ հայ ժողովուր-

դը մի սրհ կարող է ուշքի գալ, չունչ քաշել, հավաքել իրեն։ Ռուսաստանի կողմն անցնել՝ նշանակում է փրկել ազգը կորստից—ահա առաջին պայմանը։ Իսկ երկրորդը՝ ժողովրդի բախտը կապել մի ժողովրդի հետ, որի լեզուն, գրականութիւնը, կուլտուրան արդեն սկսել էին աշխարհի հիացմունքի առարկան դառնալ։ Այդ է պատճառը, որ Արովյանը շատ մեծ նշանակութիւն էր տալիս ուսաց լեզվին։ Դա կօղնի,—ասում էր նա,— կրթելու մեր միտքն ու զգացմունքը ուսս գրականութեան ստեղծագործութիւնների վրա, վերջապես, մոտենալ այդ ժողովրդի ոգուն։ Ռուսաց լեզուն սովորելով,— ասում է նա մի ուրիշ տեղ,—մենք կարող ենք միանալ ուսս մեծ ազգի հետ, որի միայն անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ օտարին, սեր և անձնվիրութիւն։

Ազգութեան դադարաւորը վեպի քաղաքական մտայնութեան առանցքն է։ Ժողովուրդը պետք է դա, հասնի ազգային ինքնաճանաչութեան։ Դրա համար պետք է

այնպէս անել, որ ժողովուրդը կարենա
 ինքն իրեն ճանաչել... «մեր ազգը, որ
 խեղճ ամնացել, թրի, կրակի եսիր, բոլորի
 պատճառն են ա, որ մեզ ասող չի ըլլում,
 թե մենք ով ենք, մեր հավատն ինչ ա,
 ինչի համար ենք եկել աշխարհ. քոռ դա-
 լիս ենք, քոռ դնում»։ Այստեղ դիւզապու-
 ընրանով խոսում է ինքն Արովյանը։ Դուրս
 հանել ժողովրդին հոգեկան և մտավոր
 խավարից, որի մեջ ընկղմված նա խառ-
 խափում է։ Ժողովուրդը պետք է կանգնի
 ազգային միողջության ճամբի վրա, դառ-
 նա ազգ, համահավաք ժողովուրդ, ունե-
 նա իր ազգային հոգեբանությունը։ Դրա
 համար նա պետք է լավ իմանա իր պատ-
 մությունը, լավ ու խոր ըմբռնի, հասկա-
 նա այն դարերի ճամբան, որի վրայով
 ինքը, այդ հինավուրց ժողովուրդը սահել,
 անցել է իբր կոխկրտված, վիրավոր ու
 դառնացած, ցիրուցան եղած ու անկադ-
 մակերպ ժողովուրդ։ Իր «Վերք»-ով Արով-
 յանը հայի ձեռն է տալիս նրա շատ մոտ
 անցյալի պատմությունը։

Բայց «Վերք»-ի քաղաքական մտայնու-
 թյունն այս կետի վրա չի հանդէռւմ։ Արո-
 վյանն այն մտքին է, որ այդ բոլորը վեր-
 ջին հաշվով ծառայելու են մի զաղափարի,
 որը դարեր անընդհատ կազմել է ինչպէս
 ուրիշ ճնշված ժողովուրդների, այնպէս էլ
 հայ ժողովրդի երազանքը։ Ո՞րն է այդ.
 ունենալ ազատ և քաղաքականապէս ան-
 կախ հայրենիք։ Դրա համար չպետք է
 ձեռքը ծոցը դրած կանգնել։ Եթե հարկա-
 վոր լինի՝ պետք է կռիւ դուրս գալ, ար-
 յուն թափել։ Բայց այս զաղափարը նա իր
 վեպի մեջ բացահայտ ձևով չի դրել, այլ
 ասել ու անցել է մի հեռավոր ակնարկի
 ձևով, որ հասկացողը հասկանա։

Ազգային ազատագրական շարժումը մեր
 իրականության մեջ մկրտվեց լուսավորա-
 կան շարժման զաղափարական ավազա-
 նում։ Արովյանի երկերում եղած ակ-
 նարկները՝ «արյուն թափելով» անկախ,
 ազատ հայրենիք ունենալու մասին, վկա-
 յում են այն նոր շրջափուլը, որ 40-ական
 թվականներից ոտք դրեց հայ ազգային ա-

դատադրական շարժումը: Ռուսական ցարիզմի օգնութեամբ կռիւ մղելով պարսից տերութեան դեմ, հայ ժողովուրդն այժմ պետք է ելնէր «ռուսական հզօր արծիւ» դեմ՝ պաշտպանելու իր ազգային իրաւունքը:

Անժամանակ մահը խանդարեց Աբովյանի քաղաքական մտայնութեան վճիռնաւորուն: Եւ շատ բան, որ Աբովյանի ժամանակ դեռ պարզ ու ըմբռնելի չէր, հասկանալի եղավ հետո, հայ վաթսուներեակների ժամանակ: Աբովյանն իր ծոցում, դրեթե դադաղողի կրեց հայ ժողովրդի ազատութեան դրոշմը, իսկ հաջորդ սերունդը Նալբանդյանի ձեռով թաղուն պահված դրոշմ հրապարակ քաշեց:

Աբովյանը «Վերքը» գրել ու պատրաստել էր դեռ 1840-ին: Հեղինակն իր վեպը չտեսավ տպագրված: «Ո՞վ դիտի, բալքի թե մի աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տալիլ տա», — հույս է հայտնում նա մի տեղ: Այդպես էլ եղավ: Աբովյանի մահից հետո, 50-ական թվականներին արտադրված

«Վերք»-ը ձեռքից-ձեռք անցավ: «Վերքի» առաջին տարածողները եղան նրա աշակերտները, որոնց մոտ, դեռ 1838-ին մի քանի հատվածներ կարդացել էր:

«Վերքը» ձեռքից ձեռք անցնելով ընկավ Դորպատ: Աբովյանը մի տեսակ ճանապարհ էր բացել դեպի Դորպատ, որ 50-ական թվականների սկզբներին հայ գրողների ու գործիչների դադափարական մկրտութեան ավազանն էր դարձել: Դորխյանը, Պատկանյանը և շատ ուրիշներ զիջներն են յուսացրել «Վերքի» արտագրված օրինակի վրա, իրենց արցունքով թրջել ձեռագրի էջերը: Ներշնչված հայ գորպատականները հայրենասիրական երգեր ու բանաստեղծութիւններ էին գրում:

Վերջապես, 1858-ին, Փոնդոյանի ջանքերով, Թիֆլիսում լույս տեսավ «Վերք Հայաստանին»: Վեպը մեծ հաջողութիւն ունեցավ: Պերճ Պոռչյանը պատմում է այն տպավորութիւնը, որ գործել է իր վրա Աբովյանի վեպը: Այնքան է կլանվել Պոռչյանը, որ մի անգամ կարդալուց հետո,

նույն գիշերը երկրորդ անգամ է սկսել:
«Վերքի» ազդեցութեան տակ նա սկսում
է դրել իր անգրանիկ վեպը՝ «Սոս և Վար-
դիթերը»: Միայն Պոռչյանին չի ոգևորել
«Վերքը»: Վեպը մեծ ազդեցութեան է ու-
նեցել նաև Ղազարոս Աղայանի վրա:
Բարձր դնահատութեան է արժանացել «Վեր-
քը» հյուսիսափայլականներին՝ Սո. Նազար-
յանի, Միք. Նալբանդյանի, արեւմտահայ
հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանի և ու-
րիշներին կողմից: Ավելի ուշ, 90-ական և
900-ական թվականներին «Վերքի» մասին
չառ ջերմ ու դրական արտահայտվել են
Ստեփան Ծահումյանը և Հովհաննես Թու-
մանյանը:

Ի՞նչն էր, որ այդպես հմայում էր վեպի
ընթերցողներին: Ամենից առաջ, իհարկե,
այն, որ դա մեր առաջին ազգային վեպն
էր: Լավ է ասել Նալբանդյանը, թե «այդ
աշխատութեան մեջ մարմին է առել ազգի
հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հաս-
կացողութունը»: Հայկական դուռը պար-
սիկ տերութեան տիրապետութեան տակ,

ռուս-պարսկական պատերազմը, ռուսաց
զորքերի մուտքը Նրեան, — ահա այն պատ-
մական դեպքերը, որ իրենց ճշմարիտ
պատկերացումն են գտել վեպի մեջ:

Կառուցված լինելով ազգային ազատա-
դրութեան դաշափարի վրա՝ վեպը ռոման-
տիկական ոգի ունի: Մարդուն բարձրաց-
նող, միտքն ու հոգին ազնվացնող ռոման-
տիզմն է այդ, որ համակում է ընթերցա-
դին: Բայց դա վեպի շունչն է, ոգին:
Վեպի մեջ ռեալիստական պատկերացում-
ների կարելի է հանդիպել, մինչև անգամ՝
նատուրալիստական նկարագրերի: Սանտի-
մենտալիզմ — նույնպես կարելի է գտնել:
Բայց այդ բոլոր անհարիւր միավորվում
է երկի հիմնական ոճի, ռոմանտիզմի, չիլ-
երյան ազնիւ, բարձր ռոմանտիզմի շուր-
ջը: Բայց այդ չի խանդարել, որ Արովյա-
նը հարազատ մնա իրականութեանը, վե-
րապատկերի մի ամբողջ աշխարհ՝ որին
վիպագրի բանաստեղծական կորովը հալի-
տենական շունչ է տվել: Արովյանի ռեա-
լիզմն անխառն է, բայց առողջ է, թեև,

հիպերբորիկ է, բայց կենդանի, ինչպես
Ժողովրդի զրույցը, խոսքը: Աբովյանը,
օրինակ, այնպես է պատկերազրույթ ծխա-
մած խրճիթը, որ ընթերցողին մի պահ
թվում է, թե ինքը ծխի հոտ է առնում:
Ձմռան տեսարանը կարգալիս մարդ ալա-
մա ցուրտ և սարսուռ է զգում: Դեմքերը
զծելիս էլ Աբովյանը շատ հաճախ ռեալիս-
տական հնարների է դիմում. Տեր-Մարկո-
սը, զգիր Կոտանը, Մուսոն, տանուտե-
րը,—այս բոլորը կենդանի մարդիկ են:

Մի փոքր այլ է Աղասին:

Դա հերոսական դեմք է և, բնականա-
բար, նրա նկարագիրը ռեալիստական չէ
սովորական հասկացողությամբ: Աղասին
քաջ է, առասպելական ուժի տեր, բայց
զարմանալի ազնիվ ու բարի: Գեղեցիկ է,
խելոք, ամեն բանի մեջ շնորհալի և ըն-
դունակ, մարդասեր: Մի խոսքով Աբո-
վյանն իր հերոսին ներկայացրել է բոլոր
բարեմասնություններով: Աղասին գյուղացի-
նական կերպար է: Նա մի կողմով հանդի-
սանում է Ժողովրդի ազնիվ ու լավ զօրի

կտացումը, մյուս կողմով՝ շիլլերյան հե-
րոսների օրինակով՝ Աբովյանի դադախա-
րների ձայնափողը: Այդ՝ Աղասու պատկերի
կուռ ամբողջութունը երկփեղկել է: Գեղը-
կական պարզամտությունը չի խանդարում,
որ նա լյուտերականության դերքերից քննի
եկեղեցին, ծաղրի նրա ծխախտարու-
թյունները: Իր մենախոսությունների մեջ
Աղասին պանթեիզմի հողի վրա մերժում
է միջնադարյան ասկետիզմը, հանդերձալ
է աշխարհին հակադրելով յերկրային կյանքի
հրապույրը, վայելքը: Նույն մտքերն Աբո-
վյանն արտահայտել է նաև «Թուրքի աղ-
չիկ» սրտառուչ պատմվածքի մեջ, այս
անգամ արդեն իր անունից:

«Վերքը» հիմնապես կառուցված լինելով
ուռա պարսկական պատերազմի ֆոնի վրա,
ունի շատ որոշ սյուժետային դիժ: Մի ու-
րիշ հեղինակ հարազատ կմնար դրան,
բայց Աբովյանը փչրում է վեպի այդ սահ-
մանները և իր հախուռն ընթացքի մեջ է
առնում ճամբին պատահածը: Վեպը հե-
ղեղված է խոհական և լիրիքական զեղում-

ներով: Վեպի հիմնական շաղախը հուլի-
ն է, հուլիականությունը: Լինում են բազմա-
թիվ պահեր, երբ հեղինակի զգացմունքնե-
րի հեղեղի մեջ կորչում է սյուժեն, վիպա-
կան դործողությունը: Ինքն Աբովյանն էլ
է դիտակցում այդ: «Լավ չի սկսած բանը
թողալ ու էսպես քարով ասել, ես էլ դե-
տեմ, ամա սիրտս չի դիմանում, ի՞նչ
անեմ», — խոստովանում է հեղինակը վե-
պի կեսին: Աբովյանն ասել է, ինչ որ մըտ-
քով անցել է, ինչ որ սիրտը զգացել է: Մի
դուցե դրանից երկի վիպական կառույց-
վածքը մի փոքր տուժել է, բայց դրա փո-
խարեն նա «Վերքի» մեջ դրել է իր ժամա-
նակի միտքն ու հոգին: «Վերքը» հայ ժո-
ղովուրդն է, որ Աբովյանի բերանով դա-
րերին ու սերունդներին խոսում է, պատ-
մում իր տրտունջը, մտածումներն ու ի-
մաստությունը:

Մյուս մեծ և նշանավոր դործը, որ
ստեղծել է Աբովյանը, դա «Նախաշավիղն»
է: «Վերք Հայաստանին» դարաշուկա
կազմեց հայ դրականության մեջ, իսկ
«Նախաշավիղը» մի կատարյալ հեղաշրջում
առաջ բերեց հայ մանկավարժական մտքի
պատմության մեջ: Ներկու դործերի գաղա-
փարական շաղախը դեմոկրատիզմն է: Թե՛
մեկը, թե՛ մյուսն ախոյան կանգնեցին
կղերական միջնադարյան մտայնության
դեմ, առաջ քաշելով աշխարհիկ սկզբունք-
ների պաշտպանությունը դրականության և
մանկավարժության մեջ: «Նախաշավիղը»
հիմն ի վեր չարժեց մանկավարժական
դոգմատիկ միտքը: Բացի նրանից, որ «Նա-
խաշավիղը» փոխարինելու էր սաղմոսին,
կտակարանին, որոնք անգիր անելու համար
հայ մանուկները զրուի էին ջարդում, մի-
խաժամանակ դա եվրոպական մանկավար-
ժության գաղափարները պաշտպանու-
թյունն էր հայ իրականության մեջ:

«Նախաշավիղի» մեջ Աբովյանը հանդես է գալիս իբրև Ռուսսոյի աշակերտ: Նա պահանջում է ճանաչել մանկան հոգին, նրա միտքը չճանրաբեռնել ժամադրքի խրթին դրվածքներով, որոնք, ինչպես Աբովյանն է ասում, «միանգամայն օտար և անսովոր են դեռահաս մանուկներին սովորական լեզվին, հոգեկան կարողության և բնական հետաքրքրության»: Աբովյանը «Նախաշավիղի» պահանջում է մի անդամ ընդմիջած հրաժարվել զրերի անունները տալու՝ այբ, բեն, գեմ դասավանդման միջնադարյան եղանակից: Դրա փոխարեն նա առաջ է քաշում հնչական մեթոդը, ա, բ, գ, այսինքն՝ տառերի բնական արտասանությունը: Եվ, որ գլխավորն է «Վերքից» հետո «Նախաշավիղը» գրաբարի սրտի մեջ խրված ամենամեծ սուրբ եղավ: «Գրաբարի խրվածքանությունը, — ասում է Աբովյանը, — պատճառ է, որ երեխաներին ուսումը սոսկալի պատիժ թվա, դպրոցը՝ տանջարան»: Գրաբարը «Նախաշավիղի» մեջ Աբովյանը փոխարինում է ոչ թե արարատ-

յան բարբառով, ինչպես «Վերքի» մեջ, այլ դրեթե մաքուր դրական լեզվով: «Վերքի» համեմատությունամբ սա արդեն մի քայլ առաջ է:

Մի փոքր այլ եղավ այս երկու դրեքերի՝ «Վերքի» և «Նախաշավիղի» ճակատագրերը: «Վերքը» դրվեց ու մնաց տապալուծյան կարոտ: Հեղինակի աչքը բախտ չունեցավ տեսնելու նրա հրատարակությունը: Այնինչ՝ երկար փորձություններից հետո Աբովյանին հաջողվեց «Նախաշավիղը» տպագրել: Բայց այն, ինչ եկավ այդ հրատարակությունից, թերևս ամենադաժանն է հեղինակի տպրած ձախորդությունների մեջ:

«Նախաշավիղը», ինչպես արդեն գիտենք, Աբովյանը դրեմ էր մասնավոր դեպրոցի աշակերտների համար: 1839-ին «Նախաշավիղը» պետք է լույս տեսներ պետական ծախսով: Բայց հանկարծ, Աբովյանի բախտից, Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչ Հեսսեն Միլլերը, որ կարգադրել էր դիրքը տպագրել, պաշտոնանկ եղավ:

Այդ չէր կարող չանդրադառնալ զրքի բախտի վրա: Աբովյանը կորցրեց ոչ միայն իր լավագույն բարեկամներէն մեկին, այլև «Նախաշավիղի» հրատարակութեան իրավունքը, մի բան, որ նրա համար ստեղծել էր ցարական դահի նկատմամբ հանցավոր ճանաչված Հեսսեն Միլլերը: Նույն տարին Աբովյանը «Նախաշավիղը» ուղարկում է Գիտութեան Սկզբնական Այստեղ ևս անհաջողութեան է հանդիպում դիրքը: Աբովյանը դիմում է, որ գոնե տպագրվի իր գործը, բայց աղբային լուսավորութեան նախարարութեանը, դանդաղակշիւ իր նյութական հնարավորութեանների սղութեանից, հրաժարվում է: 1841-ին Աբովյանը «Նախաշավիղը» ներկայացնում է Անդրկովկասի դպրոցների վարչութեանը՝ հայոց դպրոցներում այն իրրեւելովի ուսուցման ձեռնարկ ընդունելու համար: «Նախաշավիղի» բախտը գտնվում էր Թիֆլիսի գիմնազիոնի մանկավարժական խորհրդի ձեռքին: Այս անգամ էլ անհաջողութեան: Զեռնարկը չի ճանաչվում բա-

վարար և օգտակար: Մի շարք դիտողութեանների հետ ձեռագիրը վերադարձնում են հեղինակին: Երկու տարի անց, Թերու-թեանները շտկած, Աբովյանը կրկին «Նախաշավիղը» ներկայացնում է քննութեան: 1843-ի վերջերին Թիֆլիսի գիմնազիոնի մանկավարժական խորհուրդը նորից քննութեան է առնում «Նախաշավիղը»: Խորհուրդն այս անգամ ձեռնարկը գտնում է պիտանի և օգտակար, սակայն պահպանողականութեանը կառչած մարդիկ առաջարկում էին փոխել զրքի ոգին: Երկրորդ քննութեանից հետո՝ Աբովյանն այլևս չտանելով իր գլխին կարգված դատավորների քմահաճ վճիռները, պատահածը համարելով կյանքի մի դառն հեղեղութեան, փորձում է իր ծախքով գլուխ բերել «Նախաշավիղի» հրատարակութեանը:

Դիրքն սկսում է տպագրվել, բայց լույս աշխարհ չեկած՝ ասիական վայրագ հետամնացութեան դոհ է դառնում: Վրաստանի Թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը, լսելով, որ «Նախաշավիղը» դըր-

ված է ռամկական, դոեզիկ ժողովրդական
լեզվով, որը, ինչպես Թիֆլիսի մանկա-
վարժներն էին առում, քերականական որևե
որոշ կանոն չունի, կարգադրում է տպա-
դրությունը դադարեցնել, հավաքել թեր-
թերը և արդելել դրքի հրատարակությու-
նը: Հոգևորականությունը, պահպանողա-
կան մանկավարժությունը, չինովնիկական
պաշտոնեությունը, մի խոսքով այն ժամա-
նակվա պաշտոնական-քարացած միտքը
արդելքի տակ դրին մի դիրք, որ շատ
տարիներ հետո հեղինակի փառքերից մեկը
կազմեց:

1843-ին Արուսյանը տեղափոխվեց Երևան:
Դպրոցների վարչությունն այնքան էլ հաշտ
աչքով չէր նայում նրան: Երևան տեղա-
փոխվելն էլ շատ ուրոշ փորձ էր նրան հե-
ռու պահելու այն մտավորական շրջաննե-
րից, որոնց հետ նա շփվում էր Թիֆլի-
սում: Այո՛, այլևս Արուսյանը վստահու-
թյուն չէր ներշնչում: Բարձրագույն իշխա-

նությունն անկարող էր չնկատելու առա՛,
որ նա, եղած կարգ ու կանոնից դժգոհ,
ինչպես կյանքում, այնպես էլ նամակնե-
րում, դանդատվում է մինխտրության
վրա: Մի նամակում Փրենին նա կասկած
է հայտնում, որ իր դրածները հայտնի են
դարձել ամբողջ Թիֆլիսում: Թիֆլիսում
չատ լավ հայտնի էր Արուսյանի բարեկա-
մությունը Հասսեն Միլլերի հետ: Վերջա-
պես, փոխարքային ներկայացված բնու-
թագրի մեջ Արուսյանի մասին ասված էր,
որ նա «անկարող է իրեն հանձնված դպրո-
ցը բարձրացնել մինչև այն աստիճան, որ
նա օրինակելի լինի Անդրկովկասյան երկ-
րում»: Մի խոսքով՝ Երևան տեղափոխվելն
աքսորի նման մի բան էր: Բայց Արուսյա-
նին մխիթարում էր այն միտքը, որ այժմ
նա վայր է դնելու պանդուխտի ճամբոր-
դական ցուպը և գործելու է իր հայրենի-
քում:

Երևանը, հարկավ, այն չէր, ինչ Թիֆ-
լիսը: Դա մի խեղճ, փոքրիկ քաղաք էր,
զավառական սովորական ճահիճ: Արուս-

յանն ընկել էր մի գորշ և անդույն աշ-
խարհ: Երևանի բարձր խավը, այսինքն՝
չինովնիկական պաշտոնեությունը—դատա-
վորները, ոստիկանական պաշտոնյաները,
մտավորականությունը— ուսուցիչները, բը-
ժիչները գոհ իրենց անձնական կյանքից,
հեռու հասարակական բարձր շահադրդու-
թյուններից, իրենց համար մի տաքուկ
միջավայր էին ստեղծել: Թղթախաղը սի-
րելի դբադմունք էր, հարբեցողությունը—
սովորական երևույթ, իսկ բամբասանքն ու
բանասարկությունը՝ միակ բաները, որ կեն-
դանության էին կոչում մեռած աշխարհը:

Այս շրջապատի հետ Աբովյանը հաշտվել
չէր կարող: Նա օտար, խորթ մարդ էր:
Ծանոթանալով Երևանի դպրոցին՝ Աբով-
յանի առաջին հոգսը եղավ, ուսումնական
հաստատությունն ազատել անպատրաստ,
կրթական գործին միայն վնաս բերող ու-
սուցիչներից: Նվ դա, Աբովյանի համար
միանգամայն աննկատելի ձևով, գծաու-
թյան անդրանիկ հատիկը եղավ, որ ընկավ
ուսուցչական հին կաղմի և նոր կարգված

տեսչի միջև: Աբովյանը երազում էր իր
ձեռքի տակ ունենալ այնպիսի ուսուցիչ-
ներ, որ գեթ մանկավարժական տարրական
պատրաստություն ունենային, և, բացի
այդ, սրտանց դործեին: Նա դպրոցական
վարչության ուղղած իր ղեկուցադրերի մեջ
աշխատում էր համոզել, որ անփորձ, ան-
պատրաստ ուսուցիչն աշակերտին հարկա-
դրում է ամեն բան սովորել անդիր, մեքե-
նայութեն, որ նա չի ազդում աշակերտի
մտքի վրա... Բայց ո՞վ էր Աբովյանին
լսողը, ո՞վ էր նրա ասածներին ուշադրու-
թյուն դարձնողը: Նրան չհաջողվեց ուսու-
ցիչներին որևէ մեկին փոխարինել մի ու-
րիշ և նոր մարդով: Բոլոր ուսուցիչներն
էլ մնացին իրենց պաշտոնում: Նվ Աբով-
յանը, ուղեր-չուղեր, պետք է դուրսը կախ
չարունակեր նրանց հետ աշխատել: Այդ-
պես էր բարձրադույն իշխանության կամ-
քը: Աբովյանը չատ լավ նկատում էր, որ
այդ բոլորն իր պաշտոնակիցների մեջ ա-
ռաջ է բերում «միայն դժգոհություններ և
խռովություններ»: Նա այժմ պետք է լուռ

դիմադրե՛ր այն ցած բանտարկություննե-
րին, որ դժգոհ ուսուցիչները կաղմակեր-
պում էին իր դեմ:

Նա լեզու չգտավ նաև տեղական իշխա-
նության հետ: Բլավատցկին, որ Երևանի
նահանգապետն էր, մինչև վերջը դժտված
մնաց նրա հետ: Սիրիւր քչվելու երկյու-
ղը, աքսորական դառնալու սարսափելի
հեռապատկերը հարկադրում էր նրան, ինչ-
պէս ինքն է ասում, լռությամբ չափավո-
րել զգացմունքը: Բայց այդ նրան հեշտ
չէր հաջողվում: Հոգով և մտքով ազնիւ,
բնությամբ տաքարյուն և անմիջական Ա-
բովյանը շատ հաճախ կորցնում էր զգու-
շությունը, չափավոր լինելու տակտը, եր-
բեմն, նույնիսկ, հոգեկան հավասարակշ-
ռությունը:

Այո՛, միշտ չէր հաջողվում նրան ան-
տարբեր ձևանալ, խուլ ու համր մնալ շըր-
ջապատի նկատմամբ: Եվ նրա հոգին մի
ազնիւ ցասումով ելնում էր, ընդվզում
չուրջը եղած տգիտության դեմ: Բաղաճի
զինեաներից նա զուով դպրոց էր քարշ

տալիս աշակերտներին, փողոցում երևան-
ցիներին բարձրաձայն հանդիմանում էր,
որ իրենց երեխաներին դպրոց չեն ուղար-
կում: Իսկ մի անգամ ստիպված եղավ
նույնիսկ փայտ բարձրացնել աշակերտնե-
րից մեկի տգետ ծնողի վրա, որը խոնարհ
բարեւ էր տվել փողոցով անցնող ոստիկա-
նին և միանգամայն անտարբեր մնացել իր
նկատմամբ: Դա մի նյարդային, ջղաճգա-
կան քայլ էր, որով Աբովյանի ազնիւ ու
անմիջական հոգին մատնում էր իր անհաշ-
տությունը, դժտությունն այդ տգետ,
սահմանափակ շրջապատի հետ, որի մեջ
ի աննշան, չնչին ատրիճանավոր, բայց
վոստիկան շատ ավելի էր պատկառանք
աղդում, քան, ասենք, մի Աբովյան, որ ու-
սուցիչ էր, մատաղ տերնդի դաստիարակ:
Աբովյանը փորձեց միեթարություն դրու-
նել դպրոցական գործի մեջ: Մանուկների
աշխարհը նրա տարերքն էր: Նա իր ողջ
եռանդը գործ դրեց իր խնամքին հանձն-
ված ուսումնարանն օրինակելի դարձնելու
համար: Եվրոպական մանկավարժության

առաջալոր սկզբունքները վրա դաստիարակված Աբովյանի միտքը ճանրում էր բարձունքներում, դժուար կրթական դործի այնպիսի բարենորոգչական ծրագրեր, որոնց նախանձել կարող էին հայ մանկավարժները նաև հետո, նույնիսկ մի քանի տասնամյակ անց։ Այն ժամանակ, երբ շարունակում էր իշխել միջնադարյան օկուլտիզմը, որն իր կրթական սխալատիկ եղանակներով, կրոնական դոգմաներով սպառնում էր մանկան մեջ ինքնուրույնությունը, սերը դեպի գիրքը, կյանքի և բնությունից ճանաչողությունը, Աբովյանն առաջինը եղավ, որ առաջ քաշեց Հայաստանի դպրոցները հիմն ի վեր նիսիելու հանդուգն ծրագիրը։ Մի խոսքով՝ նրա դպրոցական դործունեությունը Երևանում և այդ դործունեությունից հետո կապված ծրագրերը, մտորումները հայ մանկավարժության պատմությունում լուսավոր էջերից են։ Աբովյանի մասին՝ իբրև մանկավարժի, ինչպես և կրթական դործի շուրջը նրա համոզումների ու ծրագրերի մասին հետաքրքիր վը-

կայություններ են թողել եվրոպացի գիտնական-ճանապարհորդները։ Գիտնական Կլյեյբ, որ Երևանում այցելել էր Աբովյանի դպրոցը, հետևյալն է գրում․․․ «Հընարավոր է, որ այս կամ այն հարցում նա չեղվում է ժողովրդական կրթության բընադավառում պետություն նախադժաժ ուղուց, քանի որ արտաքին ձևականությունները չեն դոհացնում նրա՝ դեպի վեր սավառնող հոգին, հնարավոր է նաև, որ նա ևս դործել է զանազան սպաթաքումներ, բայց, անկասկած, մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել այնպիսի մի ուսուցիչ, որը նման սիրով ու այնպիսի զոհաբերություններով լինի մանուկների դաստիարակությունից դործին, ինչպես որ Աբովյանն է․․․ Սակայն, դժբախտաբար, Աբովյանին չեն թույլ տալիս արժանի վերաբերմունք։ Չինտլիկների նեղսրտությունը հաճախ ուշատ է խանդարում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձգտումները․․․ Եթե Աբովյանը որպես Երևանի դավառային դպրոցի տեսուչ մնալ կարողանա իր դոր-

ծուռնութեան ներկա շրջանի մեջ, եթե նրան գործոն աջակցութիւն ցույց տան իրեն հնթակա պաշտոնյաները, այլև պահանջոված չափով զնահատեն նրան, սպասելի է, որ Երևանից մի նոր լույս ծագի դժբախտ ու մոռացված, դարերով ոտնահարված հայ ժողովրդի համար»:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ էր առաջարկում Աբովյանը կթական գործը վերակառուցելու համար.

ա) աշակերտի ձեռք տալ դասագրքեր. պարզ ժողովրդական աշխարհաբար լեզվով և աշխարհի նյութերով, որոնք կարող չլինեն մանկան մեջ արթնացնել բարի և ազնիւ զգացումներ, բարձր հայրենասիրական մտքեր.

բ) դասատւութիւնը մեքենայական չլաւարդ է լինի, այլ գիտակցական: Աշակերտը պետք է ո՛չ թե սերտի, այլ հասկանա, ըմբռնի.

գ) մեծ տեղ տալ բնագիտական գործիքներին, գլորուսին, քարտեզներին, նկա-

րին, որպէսզի մանուկն ուսածը զննի, դիտի, շոշափի.

դ) ուսումնական կյանքի անբաժան մասը պետք է կազմեն աշակերտական գրասանքները, լողը, խաղերը.

ե) դպրոցում ունենալ մի առանձին ուսուցիչ երկրագործութիւն և պարտիզպանութիւն գործնականապէս անցնելու համար.

զ) տեղական լեզուների (հայերեն, աղբրբեջաներեն) գործնական նշանակութիւնից ելնելով՝ նրանց հատկացնել այնքան ժամեր, որքան ուսաց լեզվի համար.

է) ոստիկանութեան միջոցով պարտականութիւն զննել հայրերի միւր իրենց երեխաներին դպրոց տալու 7-8 տարեկան հասակից և չհանել նրանց դպրոցից ոչ մի պատճառով, մինչև 14 տարեկան հասակը և, ի հարկէ,

ը) ամեն տարի դպրոցի աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել առևտրական, տեխնիկական կամ գյուղատնտեսական դպրոցները, որպէսզի զրանով ապահովվի աշա-

կերտների ասպազան և, դրանով իսկ, ժամանակին ամրապնդվի երկրի արդյունաբերությունը. իսկ լավադուլն աշակերտներին, անխտիր բոլոր դասակարգերից, ուղարկել բարձրագույն դպրոցներ:

Թվարկած կետերը, իհարկե, չեն սպառում Արուսյանի մանկավարժական բարենորոգչական ծրագիրը: Նա իր մանկավարժական հայացքները լրությամբ արծարծել է «Պատմություն Տիգրանի» անավարտ վեպի մեջ, որը Ռուսսոյի «Էմիլի» երկորյակն է: Ինչպես այդ երկի, այնպես էլ ընդհանրապես նրա մանկավարժական հայացքների վրա իշխում են Ռուսսոյի և Պեստալոցիի համոզումները:

Արուսյանն իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց կատարելապես գոյության շրջապատի հետ: Մի անպատմելի խռովություն համակել էր նրա քնքույշ հոգին: 1845-ին, Ներսես Ալտարակեցուն ուղղված հուշակավոր թղթի մեջ Արուսյանը դանդաղ

վում է, որ իր օրերն ապարդյուն են անցնում, կարողությունն օրեց-օր սպառվում է, միտքը դլանում, տենչանքները հանդու: Արուսյանը չի թաղցնում, որ ամուսնական կյանք մտնելով՝ շատ վաղուց հրաժարվել էր նրանից, որ ինքը մի խորթ, օտար մարդ է սեփական ընտանիքում:

Իսկ ի՞նչ ողբերգություն էր ապրում Արուսյանը: Ի՞նչ անբուժելի վերք ուներ նրա սիրտը: Դա հայրենիքի վիշտն էր, Հայաստանի վերքը, որն ամոքելու համար պատրաստ էր, ինչպես ինքն է ասում, նույնիսկ խաչ բարձրանալու:

Արուսյանի հոգին յուռ մաշվում էր փոթորկումների մեջ: Այլևս ուսու պետականությունը չէր ներշնչում այն հույան ու հավատը, որ ուներ նա տարիներ առաջ, երբ զրիչը ձեռին, գլուխը թաղած թղթերի մեջ՝ հափտակված գրում էր իր «Վերք Հայաստանին»: Այլևս Արուսյանը չէր տեսնում հայերի համար քաղաքական աղառու անկախ կյանքի իրական ուղի: Ավելին, նա պետք է նկատեր, որ ուսուական դահը

նոր շղթաներ դրեց հայ ժողովրդի ոտքե-
 րին: Եվ այս անգամ Աբովյանի խոյանքի
 սովոր հոգին ընկղմվեց խոր հուսախաբու-
 թյան մեջ, մի մեծ վիհ բանալով իր և
 իրականության միջև: Կյանքի ամեն մի
 քայլն այժմ նրա առաջ խոր հիասթափու-
 թյան մի նոր դուռ էր բացում: Աբովյանը
 եվրոպացի գիտնականների ու ճանապար-
 հորդների հետ (Բողենշտետ, Վադներ,
 Հակոտհատուղեն, Աբելս և ուրիշներ) չըջել
 էր երկիրը, վկա դարձել ժողովրդի աղքա-
 տության, նրանց մտավոր անասելի խեղ-
 ճության, ընդհանուր տգիտության, ռուս
 պաշտոնյաների չարաչահումների: Նա չէր
 կարող չնկատել, որ ռուս կառավարու-
 թյունը, ինչպես Բողենշտետն էր ասում,
 «հեամամուտ է միայն մի նպատակի՝ կա-
 մադուրկ ստրուկներ դարձնել իր հպատակ-
 ներին»: Նա մի՞թե չէր տեսնում, որ Ե-
 րևանի նահանգապետը կաշառակեր, պաշ-
 տոններ առնող ու ծախող մի մարդ է, որի
 անունն անգամ բավական էր ժողովրդին
 սարսափի մեջ գցելու համար: Նա չէ՞ր

տեսնում, որ բարձրագույն իշխանությունը
 թշնամաբար է տրամադրված դեպի իր
 անձնավորությունը: Մի՞թե նա այնքան
 պարզամիտ էր, որ հՀասկանար, թե ինչու
 իրեն Երևան տեղափոխեցին, թե ինչու իր
 ձեռնարկումները (առևտրական տեսակետից
 կարևոր սերմեր ստանալ, զանազան դյու-
 ղատնտեսական մեքենաներ դնել, Գերմանի-
 ալից բնադիրտական գործիքներ ստանալ,
 ուսուցչական կազմը թարմացնել և այլն)
 արգելվում, խափանվում էին: Զէ՞ որ
 հենց ինքը, Աբովյանը, իր մի գրության
 մեջ բաց է անում Բլավատոցկու թշնամու-
 թյան բոլոր խաղաթղթերը: Զե՞ որ Թիֆ-
 լիս, դպրոցական վարչությանն ուղղած
 մի ղեկուցադրի մեջ, նա դառնացած ասում
 է, որ կառավարությունն իր անդործնա-
 կան հրահանգներով խանդարում է դպրո-
 ցական գործի զարգացմանը, իսկ տեղական
 իշխանությունները չեն նպաստում դպրո-
 ցական գործին: Մի՞թե Աբովյանը կարող
 էր մոռանալ, որ Ներսես կաթողիկոսի
 պատճառով, իրեն երեքօրյա կալանքի

տակ առան, կամ նա կարող էր չհիշել,
որ կաթողիկոսը հետ կանգնեց իր աշա-
կերտներին Գերմանիա ուսման ուղարկե-
լու խոստումից:

Այո՛, խիստ հուսահատական էր նրա վի-
ճակը: Հայրենակիցները նրան չէին հաս-
կանում: Էջմիածինը Երես էր դարձրել:
Պաշտոնակիցները դավեր էին սարքում նրա
դեմ: Իշխանության աչքում Աբովյանը մի
մոլթ և կասկածելի դուրպատական էր:

Աբովյանն ուզում էր հեռանալ Երևանից,
դնալ մի ուրիշ տեղ, Ռուսաստան, Գեր-
մանիա, որ հանգիստ առնի հետապնդում-
ներից: Բայց խիղճը թույլ չեր տալիս: Նա
ուսում, կրթություն էր ստացել, երգվել՝
ապրել ու մեռնել հայրենիքի համար: Թող-
նե՛լ, հեռանալ՝ նշանակում էր լքել Ժողո-
վըրդին: Թողնել, հեռանալ՝ նշանակում
էր փախուստի դիմել, ղենքերը ցած դնել,
կուրծքը դեմ տալ թշնամու սրին: Աբովյանի
մտքից երբեք չէին հեռանում իր սիրելի
ընկերոջ՝ Ստ. Նաղարյանի հորդորները—
մնալ և ղիմադրել: Կղան,—ասում էր

նա,—կղան երախտագետ հետնորդները և
ղարմացած հայացքով կնայեն իր վրա,
որպես հայրենիքի մաքուր սիրո գովելի
օրինակի:

Բայց որքան էլ համառ լինեիր Աբովյանը,
որքան էլ արիություն ունենար նրա հո-
գին, միևնույն է, նա զգում էր, որ լնքը
միայնակ է և անօգ: Նա ապրում էր մի-
այնակ մարդու խոր և սալսափելի ողբեր-
դությունը:

Աբովյանի եռանդն ու նվիրվածությունը
չատերի համար կասկածի աղբյուր էր: Եվ
այդ չէր խուսափել նրա աչքից: Իր մի
նամակում նա խոստովանում է, որ Սիբի-
րի ահը շարունակ աչքի առաջ է: «Կար-
ծում էի ամեն սհաթ, թե Սիբիրն է իմ
վերջը»,— գրում է Աբովյանը 1847-ին:

Կասկածների մեջ ընկած Աբովյանը կորց-
նում է իր հոգու հանգիստը: Նա դառնում
է մտածկոտ, նյարդային, տառապում է
անքնությունից: Նա նույնիսկ մի պահ
որոշում է թողնել աշխարհիկ կյանքը, նո-
րից վերադառնալ էջմիածին, վանքի կա-

մարներէ տակ աղոթք մընջալ: Տանջող
հակասություններէ մեջ ընկած, նա փախ-
չում է մարդկանցից, մենակության մեջ
հանդիստ փնտռում, ընկերացած իր մըտ-
քերի ու հույզերի հեղեղին, որին, ինչպես
ինքն է մի նամակում ասում, կարող է մի-
այն դադարը խեղդել: Նա հուսահատ ող-
բում է իր փայփայած հույսերի կործա-
նումը:

1847-ին Աբովյանը Երևանը թողնելու
հաստատ որոշում ընդունեց: Մտադիր էր
տեղափոխվել Թիֆլիս կամ Մոսկվա:

Աբովյանը 1848-ի սկզբներին Թիֆլիս է
մեկնում տեսնվելու Ներսես կաթողիկոսի
հետ և առնելու նրա համաձայնությունը
Ներսիսյան դպրոցում պաշտոն ստանալու
մասին: Ներսեսը խոսք է տալիս: Աբով-
յանը վերադառնում է Երևան: Փետրվարին
մի նամակով կաթողիկոսը շտապեցնում է
Աբովյանին: Աբովյանն սպասում էր, որ
ինքն ազատ արձակվի և իր տեղը մի ու-

րիչը Երևանի ուսումնարանի տեսուչ կարգ-
վի: Մարտի 11-ին Աբովյանը դրուժյուն է
ստանում, որ ինքն ազատված է և տեղը
նշանակված է Տուրկեստանովը:

Մարտի 30-ին նոր տեսուչն սկսում է
ընդունել ուսումնարանի դորժերը: Ինչպես
մյուս օրերը, այնպես էլ ապրիլի երկու-
սին Տուրկեստանովը գալիս է դպրոց՝ շա-
րունակելու դորժերի, ընդունումը, բայց
Աբովյանը չկա: Սպասում է, սակայն դուր:
Հետաքրքրվում է և իմանում, որ լուսա-
ղեմին դուրս է գնացել և այլևս տուն չի
դարձել: Նոր տեսուչը հաջորդ օրն արդեն
անհանդստացած, Աբովյանի անհայտաց-
ման մասին հայտնում է Երևանի դավա-
ռապետին: Մի պահ բոլորը ենթադրում
են, որ Աբովյանի անհայտանալու պատ-
ճառը կարող է ծառայության հետ կապ-
ված որևէ հանգամանք, օրինակ, դպրո-
ցական դամարի վատնում եղած լինել: Մի
դուցե և իրավունք ունեին այդպես կար-
ծելու, որովհետև ապրիլի երկուսին, այ-
սինքն, անհայտացման օրը, Աբովյանը

պէտք է Տուրկեստանովին հանձներ ուս-
սումնարանի դրամական հաշիւները: Զը-
պասելով Աբովյանի վերադարձին, ապրի-
լի 6-ին հատուկ հանձնաժողովը բացում
է դրամարկղը և քննում հաշիւները: Ըս-
տուգումը պարզում է, որ հաշիւները ճիշտ
են, ենթադրությունը՝ սխալ:

Սկսվում են որոնումները: Ամեն մի ան-
նշան հետք որոնողներին հույս է ներշնչում
գտնելու անլուր կորածին: Էմիլիան և ու-
րիշ շատերը երկար ժամանակ կարծում է-
ին, որ Աբովյանը կարող է վերադառնալ:
Էմիլիան, ամեն անգամ ոտնաձայն կա՞
դռան բաղխոց լսելիս, տեղից վեր էր թըռ-
չում, դառնում աղջկան—«տե՛ս հայրդ
չի՞»: Մի աղտոտ հույս բոլոր տանեցիներին
հավատ էր ներշնչում, որ այս է՝ դռները
բացվելու են և նրանց մեջ երևալու է Ա-
բովյանը:

Օրերն անցնում էին, իսկ Աբովյանը չը-
կար:

Ժողովուրդը զանազան առանձնային է
հյուսում նրա անհայտացման շուրջը: Զա-

նազան և մեկը մյուսից տարբեր ենթա-
դրությունների տեղիք է տալիս պատահած
դեպքը: Ոմանք ասում են, որ իշխանու-
թյունը «սև կարեւորով» տարել է Սիբիր:
Ուրիշներն էլ ասում են, որ մի երևանցի
թուրք, կասկածելով, որ Աբովյանը սի-
ւային կապերի մեջ է իր կնոջ հետ, դադա-
նաբար սպանել է և թաղել իր բակում:
Մի քանիսն էլ այն կարծիքին էին, թե
սպանողը, հետքը կորցնելու համար, դիակը
դետն է նետել: Սկզբում միայն Բողենչ-
տետը, հետո, արդեն տարիներ անց, նաև
Ստ. Նազարյանն այն ենթադրությունն ա-
րին, որ «Աբովյանը մի խավար բոլակի
մեջ մահու է տվել յուր անձը», այսինքն՝
անձնասպան է եղել:

Սրանք բոլորն էլ ենթադրություններ
են: Մինչև հիմա էլ Աբովյանի անհայտա-
ցումը մնում է մի չլուծված առեղծված:
Թերևս այդպես էլ մնա, մինչև որ մի ան-
նախկալ վկայություն չգա ցրելու դադա-
նիքը, խորհրդավորությունն ու մութը:
Բայց ինչպես էլ լուծվի հարցը, թվարկած-

ներկեց որ մեկն էլ հաստատովի և հշտովի,
միևնույն է, այժմյանից մի բան պարզ է:
Այդ այն է, որ Աբովյանն իր ժամանակի
զոհը եղավ: Խանդի հողի վրա է սպանվել,
թե ինքն է ձեռք բարձրացրել իր վրա,
Սիրիբ են քչել նրան, թե ինքն է փախել
ու կորստի մատնել իրեն՝ միևնույն է,
պարզ է, որ բոլոր դեպքերում էլ ժամա-
նակը, խավար ժամանակն սպանեց նրան:

Նա չկարողացավ դուրս պրծնել «մշու-
չից, կամայականության, լուելյայն անդա-
յացման, անհետ կորստի, տառապանքից
տանջանքների թաղավորությունից»:

Այո՛, նա ընկավ անհավասար կռվի մեջ,
իր ժողովրդի ազդեցալի համար մղած
հանդուգն պատերազմի պահին՝ իրրեւ դա-
ժան ժամանակների նահատակ:

Ամփոփենք:

Աբովյանի կյանքի տխուր տարեգրու-
թյունը հայ ժողովրդի դարավոր տառա-
պանքի խտացումն է մի հանճարեղ անհա-
տի մեջ, որն ընկավ՝ խավար ժամանակների
նենդ դաշույնը իր «աղնիվ ու մեծ սրտի
մեջ»:

Հիրավի, որքան ընդհանուր ու նման
բան կա հայ ժողովրդի և նրա զավակի
ճակատադրերի մեջ:

Հայ ժողովուրդը մի խորին խորհուրդ-
հոգում, վերքոտ սրտի թառանջը շուրթե-
րին, անվախճան մաքառում է ապրել՝ վը-
կայելու սերունդների ու ժամանակների—

լուսավոր մարդկության առաջ, որ ինքն էլ մյուս ժողովուրդների պէս խոսք ունի ասելու աշխարհին, որ «հայի հանձարն էլ, ինչպէս բանաստեղծն է ասում, միշտ սավառնել է վսեմ, էն սուրբ ու նուրբ ուրախներում, թեև ինքը՝ հայը միշտ լողացել է արյան ծովի մեջ»:

Աբովյանի կյանքն էլ մի մաքառում եղավ, մաքառում խավարի ու տգիտության դեմ: Նա պատուեց իր կուրծքը ու, սիրտը ջահ դարձրած, ժողովրդին առաջնորդեց դեպի ազատն ու գեղեցիկը, լուսավորն ու բարձրը: Ինքը վիրավոր և ուժասպառ, դժվար ճամբի կեսին ընկավ արյունաքամ, բայց նրա մխացող սիրտը երկար լուսավորեց նրանց ուղին, ովքեր դնացին նվաճելու փառքն այն ծով դանձերի, ինչ որ դարերով երկնել էր հայ ժողովրդի միտքն ու հոգին:

Մի քանի տարուց կմոտենա մեծ լուսավորչի անհայտացման հարյուրամյակը և մենք չգիտենք, թե վորտեղ են հանդուս նրա ոսկորները: Մենք նույնիսկ չգի-

տենք, թե՛ ո՞րտեղ և ի՞նչպէս Աբովյանն ավանդեց իր վերջին շունչը, ունեցա՞վ արդյոք իր հողաթումբն աշխարհում: Բայց նա այն հաղվադուտ ոգիներից է, որոնք փարատելով դարերի մշուշը՝ հավերժությանն են ձգտում:

Միայն հիմա, մեր օրերում է, որ պարզվում է Աբովյանի ճշմարիտ մեծությունը: Իբրև անցյալ կուլտուրայի միակ և օրինական ժառանգ, ժողովուրդը Մարքս-Լենինյան լույսի տակ ոչ միայն վեր է հանում Աբովյանի անդնահատելի դերը Հայաստանի պատմության համար, նրա նշանակութունը արդիականության համար, այլև նրա «հարիւր հազարի» համար դրած երկերն այսօր դարձնում է միլիոնների սեփականություն: Ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ ազատագրված հայ ժողովուրդը, սոցիալիզմի կառուցման այս վառ օրերին, նոր կյանքի է ժգեկոչում նրան, որ այն անիրավ ու խավար դարում փորձեց իր սեփական արյունով սրբել ժողովրդի աչքից տառնապանքի դարավոր արցունքը:

Այո, մի նոր կյանքի ենք կոչում նրան,
որ մի վառ հիշատակ է թողել ժողովրդի
սրտում:

10024

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0381291

68.919